

Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları

Samir Omer SEYYİD*

Özet

Bu çalışma, İslam'daki din anlayışından mezhep anlayışına dönüşümün sosyal, siyasal ve tarihi serüvenini ortaya koymaya çalışmaktadır. Söz konusu dönüşümün tabiatı ve gerekliliğinden de anlaşılacağı üzere bu değişim, sadece İslam dini için değil bilakis Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer semavi dinler için de söz konusudur.

Araştırmamızda mezhep kavramını, hem fıkhi hem de itikadi mezhepleri içine alacak şekilde kullandık. Bunun sebebi, pratikte bu iki kavramın aralarındaki sıkı ilişkiden dolayı birbirinin içine geçmiş olmaları, teoride ise zihinlerde fıkhi ve itikadi mezhepleri birbirinden ayırmanın zorluğunu göz önüne almamızdır. İlk başta fıkhi mezhepler ile itikadi mezhepler arasında bir ayırım yapmayı düşündüsek de bu ayırım içeriğe tesir etmeyen şekli bir ayırım olacağını düşünerek vazgeçtik. Bu sebeplerden dolayı hem fıkhi hem de itikadi mezhepler için mezhep kavramı kullandık.

Araştırmamızda daha sonra müntesiplerin, bir mezhebe tabi olduktan sonra ortak bir fikir etrafında birleşmek sureti ile bağlı oldukları mezhebin hak din, onun dışında kalan diğer bütün grupların ise batıl üzere olduğuna inanan mutaassıp bir mezhepçiliğe geçişi ele aldık. Buna başka bir ifade ile müntesiplerin tasavvurunda din ile mezhep arasındaki güçlü ilişkiden dolayı mezhepten dine doğru dönüşüm de diyebiliriz.

Yine bu araştırmamızda dinden mezhebe doğru bir hareketliliği ele aldığımız gibi, mezhepten dine doğru tam tersi bir hareketliliği ve bu hareketlilikten doğan neticeleri de ele aldık.

Bu araştırma çift yönlü diyalektik bir hareketliliğin tabiatını, tezahürlerini ve neticelerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Fırka, Mezhep, Taassup, Mücadele, Tekfir

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, aboomar@gantep.edu.tr.

Dialectic of Transition from Religion to Sect and its' Consequences

Abstract

These papers will monitor the movement of the transition from religion to doctrine in its historical, social and political moment within Islam. Through this monitoring, the nature of the transition will be seen in terms of historical necessity and inevitability, not only in the history of Islam but also in the history of other religions (Judaism and Christianity.)

I mean the doctrine here the comprehensive doctrinal and doctrinal meaning; to wear each other in the application on the one hand, and the difficulty of separating them to the intensity of overlap in the minds and perceptions on the other hand. If you have tried to differentiate between them in the search, but this differentiation is a formal separation does not affect the content very much.

This paper then followed the transition from sectarianism to doctrine, which may mean in the form of intolerance and hypocrisy around the one thought as the true religion and the other is falsehood, or in other words the return of the back of the doctrine to religion because of the intensity of the association of each other within the perceptions followers.

Just as this paper moves from religion to doctrine, it is also looking at the opposite direction and its implications. It is looking at moving in its dialectical movement in both directions, to monitor its nature, manifestations and consequences.

Keywords: Religion, Sect, Doctrine, Intolerance, Conflict, Penanc

Giriş

Belirli bir süreç dahilinde vahiy vasıtası ile gelen bir din, kendi içerisinde herhangi bir mezhebe dönüşmüş müdür? Daha sonra bu mezhep rol değiştirmek sureti ile dine dönüşmüş müdür? Yani daha geniş bir alandan, daha dar bir alana doğru bir dönüşüm yaşanmış mıdır? Veya başka şekilde ifade edersek, herhangi bir dinde ilahi alandan beşerî alana doğru bir dönüşüm yaşanmış mıdır? Bu durum, insanların din ile iletişime geçmesinin doğal bir sonucu olarak tarih boyunca bütün dinlerde görülen bir durum mudur? Şayet bu doğal bir durum ise dindar insanların, bağlı oldukları mezhepler ile dini anlamalarının sınırları, boyutları ve sonuçları nelerdir? Araştırmamızda bu sorulara cevap vermeye çalışacağız.

Bu sorulara cevap vermeden önce araştırmamızda kullanacağımız kavramların epistemolojik boyutunu tanımlamak faydalı olacaktır. Zira araştırmamızın üzerine bina edileceği kavramların (Din, Fırka, Mezhep) açıklığa kavuşturulması sağlıklı bir neticeye ulaşmak için son derece önem arz etmektedir.

1. KAVRAMLARIN TANIMI:

1.1. Din:

Lisanu'l-Arab'da d-y-n kökü, kelime manası itibari ile yetki sahibi birine itaat veya alışkanlık anlamlarına gelir.¹ Jastrof dini: "insanın kendisinden daha büyük olan, onu yöneten ve ondan etkilenmeyen bir güce inanmasıdır. Bu güç gaybî bir güç olup duyular aleminin dışındadır. Bu gücün insan hayatına büyük bir tesiri vardır ve onun oluşturduğu inançta emirler ve yasaklar yer alır"² şeklinde tarif etmiştir. Varnest Gilner'a göre ise din: "her hangi bir ümmetin itikadi veya ameli ilkelerinin bütünüdür."³ Bu gaybî güç, yasa koymak, mükafatlandırmak veya cezalandırmak gibi hususiyetleri içerisinde barındırmasından dolayı hesap manasına da gelir.⁴ Bu anlamıyla din günü demek, ceza ve hesapların gerçekleştirildiği gün demektir.⁵ Firuzabadi'ye göre ise din, kendisi ile Allah'a ibadet edilen her şey anlamına gelir.⁶ Ayrıca Din kelimesi, kıyamet gününde insanlar arasında hüküm veren *muhâsib* anlamına da gelir. Din kelimesi, *British Encyclopedia*'da ise şu şekilde tarif edilmiştir: *Din, müminlerinin, kendisine inandıkları bir güçtür. Bu güç onların hayatlarını ve ölümlerini dönüştürücü bir etkiye sahiptir.*"⁷

el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kitâbi'l-Mukaddes adlı kutsal kitabın sözlüğünde ise d-y-n kökü "hüküm veren" anlamına gelir. Dân, Hz. Yakub'un beşinci oğlunun adı olup, babası kendisi hakkında şöyle demiştir: "Dân, kendi halkını İsraili'in torunlarından biri olarak yönetecektir." (Tekvin, 49:16)

Dolayısıyla diyebiliriz ki: Din, hesap gününde yöneten, mükafatlandıran ve hüküm erenin hükmüne itaat etmek ve boyun eğmek demektir. Bu tarifi ve yukarıdaki diğer tarifleri bir araya getirdiğimizde dinin tanımına dair karşımıza şu üç husus çıkmaktadır:

- Gaybî güç: İnsanlar da dahil olmak üzere yaratılış ve ölümden sonraki hayata dair meselelerde bütün varlıkları yöneten gaybî bir güçtür.
- İnsan: bu gaybî güçten etkilenen varlık olarak insan.
- Dindar insanın, inandığı gaybî gücün kendisine farz kıldığı ibadetleri ve dini ritüelleri yerine getirmek sureti ile mutluluğu elde etmek ve hüzünden uzaklaşmak için gaybî güce ulaşmak üzere harcadığı çaba.⁸

¹ Cemaleddin bin Manzur el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, (Üçüncü Baskı) Dârü's-Sadr, Beyrut 2004, V, d-y-n maddesi.

² Cevat Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslam*, (İkinci Baskı), Camiatu'l-Bağdat, 1993. VI, 28-29.

³ el-Muctemeu'l-Muslim, Altıncı Makale, www.aranthropos.com: <http://cutt.us/Ot4wk>

⁴ <http://alkalema.net/3arab/deen.htm>

⁵ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, a.y.

⁶ Ebu Tahir Muhammed bin Yakub Firuzabadi, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, (Sekizinci Baskı) Thk: Muhammed İrkisusî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2005, d-y-n maddesi.

⁷ <https://global.britannica.com/topic/sacred>

⁸ Sa'dun es-Samûk Mahmut, *Mevsuatü'l-Edyân ve'l-Mu'tekâdatu'l-Kadime*, (Birinci Baskı), Daru'l-Menâhic, Ürdün 2002, s. 56.

1.2. Fırka:

F-r-k kökünden gelen fırka kelimesi c-m-a kelimesinin tam aksi manasına gelir. Tefrik kelimesi ise Kur'an-ı Kerim'de İsrâ Suresi'nin 106. ayetinde geçtiği üzere (وَفَرَّقْنَا) parçalara ayırma anlamına gelir. *Firk* kelimesi, *kısım* anlamına gelirken *fırka* kelimesi insanlardan bir topluluğa isim olarak verilir. Fırka kelimesinin ıstilahî anlamı ise: İçerisinde inanç esasları barındıran ve barındırdığı bu esaslar itibari ile tanınan ve kendisini diğer gruplardan ayıran, her kesimden insanların davet edildiği bir topluluktur.⁹

Fırka kelimesi, amelî konulardan ziyade daha çok itikadî konularda dindarların, üzerine ittifak ettiği hususlara muhalif fikirler ileri sürenlerle bütünleşmiş bir kavramdır. Bundan dolayıdır ki "usûlde mutezile fırkası" demek doğru iken "Şafii fırkası" demek yanlıştır.¹⁰ Ancak bu ayırım her alanda kesin bir ayırım değildir. Zira her fırkaya mensup olan insanlar, kendilerini toplumdan soyutlayacak birtakım yollar edinerek söz konusu ayrılığı itikadî ve amelî olmak üzere iki şekilde pekiştirirler.

Burada ifade edilmesi gereken gerçek bir husus daha var: Müslümanlar, fırka kelimesini duydukları zaman bu kelime onlarda pek hoş olmayan bir çağrışım uyandırmaktadır. Nitekim fırka mensupları birbirlerini zaman zaman Bid'at, Fısk Küfür gibi kavramlarla itham etmektedirler. "Müslümanların genel itikatlarının dışına çıkan, onların metotlarından ayrı düşen, imamlarına baş kaldıran veya kanlarını helal sayan ve bu anlamda bir çaba içerisine giren her kes muhalif olarak kabul edilir."¹¹

Yukarıdaki mülâhazalardan hareketle fırka kavramı hakkında kısaca şunu söyleyebiliriz: fırka, bir grubun, insanların üzerine ittifak ettikleri esaslara taalluk eden gaybî konularda ayrı düşmesidir. Daha sonraki merhalede bu ayrılık daha da genişleyerek dini şiarları ve ritüelleri de içine alır. Daha açık bir ifade ile fırkanın oluşumu, -biraz sonra ele alacağımız üzere- zamansal olarak mezhebin oluşumundan bir önceki merhaleyi temsil eder ve mezhep kavramını da içine alır.

1.3. Mezhep:

Dil bilimcilere göre Mezhep kavramı, z-h-b kökünden türemiş olup, mimli mastar veya ismi zaman ve ismi mekandır. Bu bakımdan seyretmek, devam etmek veya gitme zamanı ve gidilen mekân anlamlarına gelir. Kendisine inanmak sureti ile gidilen yol ve asıl anlamlarına da gelir.¹² Mezhep kelimesi daha sonra amelde tabi olunan hükümler manzumesi için kullanılmıştır. "*el-Mevsû'atu'l-Muyessera*"

⁹ Mecid el-Halife, *Mefhûmu'l-Fırkati İnde Ulemai'l-Müslimin*, <http://islampoint.com/w/aqd/Web/5312/1.htm>
10 A.y.

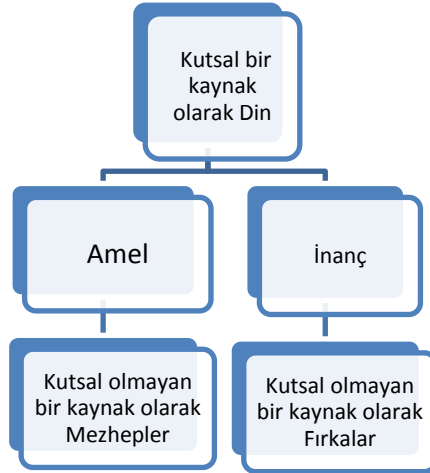
¹¹ A.y. Ayrıca bkz: ibn Cevzi (ö. h. 597), *Telbisü İblis*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, I, 19-21.

¹² Mahmut Abdulmunim, *Mu'cemu'l-Mustelâhât ve'l-Elfâzi'l-Fikhiyye*, Dâru'l-Fazile, Kahire tsz., III, 41.

adlı eserde mezhep: “*insanların, birtakım problemlere hakkında benimsedikleri ve inandıkları görüş ve fikirlerin tamamı*” anlamında kullanılmıştır.¹³ Mezhep kavramı, *Mu’cemu’l-Mustalahatu’d-Diniyyeti bi’l-Lugati’l-İngiliziyeye*, adlı sözlükte ise, “*fikri-dini ekoller*” (A religious school of thought) anlamında kullanılmıştır.¹⁴

Mezhep kavramını yukarıda yapılan tarifleri de kapsayacak şekilde şöyle özetlemek mümkündür: Mezhep, din dairesi içerisinde kalmak sureti ile herhangi bir itikada sahip olanların uydukları ameli hükümlerin tasavvuruna dair bir yoldur.

Gerek bu tanımdan gerek daha önce fırka hakkında yaptığımız tanımlardan hareketle şeriat ile akide arasında tam bir ayrıma gitmek mümkün değildir. Her iki tanım da bir diğerinin barındırdığı hususları içermektedir. Ancak akidenin daha çok fırkayı kapsadığı gerçeğini inkâr etmediğimiz gibi, şeraitin de daha çok kullanılış yönü itibari ile mezhep anlamına geldiğini uzak görmüyoruz. Din ise yukarıda yaptığımız tariftan anlaşılacağı üzere her ikisini de kapsamaktadır. Vahiy sürecinde ilahi kutsiyet ile vasıflanan semavi dinler, mezhepler ve fırkalar ile beraber bu kutsiyetlerini kaybetmişlerdir. Çünkü vahyin kesilmesinden sonraki bir süreçte ortaya çıkan bu oluşumlar, insani faaliyetlerin bir ürünüdür. Aşağıdaki şekle bkz. (1.1)

Şekil (1-1)

13 Mani' bin Hammad, el-Mevsuatu'l-Muyesseratu fi'l-Edyani ve'l-Mezâhib, (Dördüncü Baskı), Daru'n-Nedveti'l-Arabiyye, Riyad h. 1420, II, 1142; Nasir el-Kifari-Nasir al-Akl, el-Mucez fi'l-Edyâni ve'l-Mezâhibi'l-Muasıra, (Birinci Baskı), Daru's-Sumeyi, Riyad h.1413, s. 10.

14 Abdullah Ebu Aşi-Abdullatif Şeyh İbrahim, Mu'cemu'l-Mustalahatu'd-Diniyyeti bi'l-Lugati'l-İngiliziyeye, (İkinci Baskı), Mektebetu'l-Ubeykan, Suudi Arabistan, 1997, s. 52.

2. İSLAM'DAN ÖNCEKİ DİNLERDE DİNİN, MEZHEP VE FIRKALARA DÖNÜŞÜMÜNÜN TARİHİ SEYRİ

2.1. Yahudilik:

Yahudiliğin dini tarihine bakan biri zikredilmeye değer şu mülâhazaları görecektir:

- Dinler Tarihi kitaplarında da vurgulandığı gibi tarihi süreç boyunca Yahudiliğin gerek usûl, gerek fûrû'na dair yaşanan gelişim ve değişim, Musa'nın getirdiği Tevrat'tan çok farklı bir noktaya varmış ve bazen bir birini onaylayan bazen de muhalefet eden bir takım fırka ve mezheplerin ortaya çıkması ile son bulmuştur. Muhammed Halife Hasan'ın da ifade ettiği gibi bu değişimin sebebi Yahudilerin uzun bir tarihi süreç boyunca Farmlar, Asurlular ve Eski Mısırlılar gibi tevhid inancına sahip olmayan milletlerin tahakkümü altında yaşamış olmalarıdır. Bununla beraber Yahudi halkının uzun bir süre boyunca farklı bölgelerde yaşamış olmaları da sebep olarak zikredilebilir.¹⁵ Hiç şüphesiz onların sosyal hayatta farklı bölgelerde yaşamaları, şeri ve itikadî tasavvurlarındaki farklılığı da beraberinde getirmiştir. Ayrıca Yahudilerin değişim ve dönüşümüne tesir eden faktörlerden biri de İslam dini tarafından kendilerine yöneltilen ciddi eleştirilerdir. Bütün bunlarla beraber Eski Ahit'in bin yıllık gibi uzun bir süre boyunca yazıya geçirilmemesi yorum kapısının sonuna kadar açılmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum da yukarıda Yahudilik hakkında ileri sürdüğümüz hipotezi doğrulamaktadır. Eski Ahit'in kutsal metnine çoğu zaman ekleme ve çıkarma yoluyla insani müdahalenin yapıldığı hususu Yahudi araştırmacılar tarafından da inkâr edilmemektedir.¹⁶ Bunun sebebi, tek bir toplum halinde yaşamayan Yahudi halkının kırsal hayattan şehirleşmeye doğru geçişleri yaklaşık olarak üç asır boyunca devam etti. Onlar, Allah'ın, Filistin topraklarında Siyon dağı üzerinde Davud'a vaatle bulunduğu ve Yerusâlim devletinin kurulduğu ana kadarki geçen süreçte farklı topluluklar halinde yaşamışlardır.¹⁷ Bütün bunlar Musa ve Harun peygamberlerin vefatından uzun bir süre sonra gerçekleşti.

- Musa'ya Tevrat'ın nazil olduğu ve Yahudilerin kendi aralarında değişik bazı fırkalara ayrıldığı, tarihi bir gerçektir. Ancak Richard Fridman'ın da ifade ettiği gibi Tevrat'ı yazıya geçirip kaydedenler, baskı, korku ve sürgün gibi son derece zor şartlar altında Yahudi hahamların bizzat kendileridir. Genel anlamda Tevrat'ın "on emir" dışında kalan kısmı

¹⁵ Halife Muhammed Hasan, *Tarihu'l-Edyân Dirâse Vasfîyye Mukarene*, Daru's-Sekafeti'l-Arabiyye, Kahire 2002, s. 180.

¹⁶ Julius Welhausen ve Karl Graf'ın, Eski Ahit metnine yönelik tenkitleri için bkz: İrfan Abdulhamit Fettah, *el-Yahudiyyetu Ardun Tarihi*, (Birinci Baskı), Daru Akar, Ürdün 1997, s. 79-80.

¹⁷ Hasan, a.g.e., 181.

İsrailoğulları'nın tarihi ile ilgilidir. Allah'ın onlara inayeti, yardımı, düşmanlarından kurtarması ve onları vaat edilen topraklara yerleştirmesi gibi tarihi olayları anlatır. Fakat bütün bunların bir din inşa etme noktasında yetersiz olduğu aşikardır. Yahudilerin, mücadelenin hâkim olduğu bir hayatta İslam ve Hıristiyanlık gibi dinler karşısında ayakta kalabilmesi için Musa'nın hayatından ve yaşanan hayatın gerçeklerinden bir şeyler alarak yeni bir şeriat tesis etmeleri gerekiyordu ki öyle de oldu. Öte yandan Yahuda Ha Nasi'nin ülkesinin yıkılmasından sonra Yahudiler, birtakım gruplara ayrılarak vatansız ve çoğu zaman ortak bir dile sahip olmadan günümüze kadar geldiler. Tarihi süreç içerisinde Yahudilerin kendisi ile hüküm verecekleri ve uyacakları dini bir kanun metnine ihtiyaç duymaları sebebiyle Talmud tedvin edildi. Talmud, Tevratın sonra Yahudiliğin ikinci kitabı konumunda olup, Mişna ve Gemara olmak üzere iki kısımdan oluşur. Mişna, Yahuda Ha Nasi tarafından 190 ile 200 tarihleri arasında bir metin haline getirildi. Metnin şerhi anlamına gelen Gemara ise miladi 400 yıllarında Gemara Yerusâlim ve miladi 500 yıllarında Gemara Babil adında iki kişi tarafından yazıldı.¹⁸ Burada bizi ilgilendiren husus Musa bin Meymun'un da ifade ettiği gibi "Muallimimiz Musa'dan, haham Aziz Yahuda Ha Nasi'ye kadar Yahudi alimlerinden hiçbirisi, şifahi kanunlar adına açıkça öğretilen herhangi bir akide üzerine ittifak etmemişlerdir. Bilakis her neslin reisi veya peygamberi, hocalarından veya seleflerinden duyduğu birtakım bilgileri halkına sözlü olarak nakletmişleridir."¹⁹

Böylece Yahudilikte Musa'nın getirdiği din, itikadî ve şeri birtakım mezheplere ve fırkalara dönüşmekle kaçınılmaz olarak karşı karşıya kaldı. Bu durum Yahudi fırkalar arasında asırlardır süren şiddetli ihtilafların sırrını bize açıklayan bir ipucu olabilir. Çünkü bu fırkaların ihtilaf ettikleri konular, ittifak ettikleri konulardan daha fazladır. Mesela h. 548 yılında vefat eden Şehristânî'nin zikrettiğine göre, Yahudi fırkalarının tamamı, Musa'nın nübüvveti ve Musa'nın vefatından sonra Mesih adında birinin geleceği konusunda hem fikirdirler. Daha sonra bu kimsenin kim olduğu veya birden fazla kişi olabileceği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Aynı şekilde Telmud'un şeri bir kaynak olarak kabul edilip edilmeyeceği, Harun ve Yûşa' bin Nun'un nübüvveti, Yahudi halkının kurtarıcısı olan Mesih'in sıfatları ve zuhuru, Kurbanlar, bayramlar, namazlar gibi konularda da açıkça ihtilafa düşmüşlerdir. Yahudi fırkalarından Ferisîler, Sadukîler, Hasidîler, Karaimler, Samirîler, İsevîler ve diğerlerine şöyle bir göz attığımızda bu fırkalar arasındaki ihtilaflar, Musa'nın getirdiği ilahi aslı unutturarak onun dinini hahamlar tarafından ihdas edilen mezhepler ve fırkalar manzumesine dönüştürdüğünü açık bir şekilde ortaya koyacaktır.²⁰

¹⁸ Fettah, a.g.e., 84-85.

¹⁹ Fettah, a.g.e., 90.

²⁰ Muhammed bin Abdulkarim eş-Şehristani, (ö. h. 548), el-Milel ve'n-Nihal, (Birinci Baskı), Thk: Bedran Muhammed Fethullah, el-Hey'etu'l-Amme li Kusûri's-Sekâfe, Kahire 2014. II, 519.

Yahudiliğin dinî düşüncesinde yaşanan bu derin değişim, onların ibadet ve itikatlarını da kapsayacak mahiyettedir. İslami bakış açısına göre bakan bir araştırmacının Eski ahitte bu anlamda şirk addedilebilecek birçok şeyi bulması hiç de zor olmayacaktır. Zira İslamî bakış açısına göre Yahudiliğin dini düşüncesinde yaşanan bu değişim Tevhid ilkesinin bizzat kendisini de kapsamaktadır. Benzer bir durum Hıristiyanların teslis inancını ispat etmek üzere gösterdikleri gayrette de söz konusu olmaktadır. Çünkü onlar, teslis inancının (Holy Trinity), Yeni Ahit'te uydurulmuş bir bidat olmayıp, bilakis Eski Ahit'te yer alan bir itikat olduğunu ileri sürmektedirler.²¹

2.2. Hıristiyanlık (Nasranîlik)

Hız. İsa'nın doğduğu şehir olan Nâsira'ya nispetle kullanılan Nasâra kelimesi bizzat Kur'ân'da da geçmektedir.²² Nasâra kelimesi, Hız. İsa'ya tabi olanlar anlamına gelmektedir. Aşağıda Hıristiyanların bazı itikadi görüşlerine yer vereceğiz.

- Baba, Oğul ve kutsal Ruh veya Yaratılış, Kurban ve Takdis olarak da ifade edilen üç unsur (ekânim-i selase): Kurban, İsa ile vücud bulurken; Kutsal Ruh ise İsa ile müjdelendiğinde ve onun asılması esnasında Meryem'de vücut bulmuştur. Ayrıca Kutsal Ruh, papaz ve ruhbanlarda da her zaman vücut bulabilir.

- İsa'nın çarmıha gerilmesi ve kurban olduğu inancı: Allah'ın insanlara son derece fazla olan sevgisi ve adaletinden dolayı İsa, insanlığın kurtuluşu için kendisini kurban etmiştir. Hıristiyanlara göre İsa, Allah'ın tek oğlu olup, bütün insanların ve babaları Adem'in işlemiş olduğu günahlardan dolayı bütün alemin bağışlanması için Allah tarafından gönderilmiştir. İsa, asıldıktan sonra defnedilmiş, üç gün medfun kaldıktan sonra da ölüme galip gelerek gökyüzüne yükselmiştir.

- Sakramenler: Vaftiz, Nikah, Ekmek-Şarap, Günah İtirafı, Rahip Takdis vd.²³

Tarihi kaynaklar, teslis inancının İsa'nın ve havarilerinin yaşadığı çağda mevcut olmadığını vurgulamaktadırlar. İsa'nın şahsını tanıyan ve onun sözlerini işiten yakın arkadaşları, İsa'nın üç unsurdan biri olduğu inancına kesinlikle inanmıyorlardı. Onun havarilerinden biri olan Petrus, onun Allah tarafından vahiy alan bir insandan başka bir şey olmadığını düşünüyordu. Marster'ın aktardıklarına göre onun yaşadığı dönemde kiliseye giden müminler vardı ve bunlar, İsa'yı diğer insanlardan daha üstün meziyetlere sahip olduğunu kabul etmekle beraber, onun sadece bir insan olduğuna inandıklarını ifade etmektedir. İsa'nın vefatından sonra

²¹ Takla Hımanut, *et-Teslis Akidetu'l-Ahdi'l-Kadim*, <https://st-takla.org>

²² Bkz: Tevbe 9/30.

²³ es-Samûk, *Mevsuatul-Edyân*, 289-290.

ise putperestlerden Hıristiyan olanların ortaya çıkması ile beraber, önceden olmayan yeni birtakım inançlar ortaya çıkmaya başladı.²⁴

Pavlus, Hıristiyanlık akidesinin gerçek kurucusu olarak kabul edilir. Diploride'e göre O, miladi üçüncü yüzyılda Aryuşçular veya Muvahhidler devrinin bitmesiyle beraber dördüncü yüzyıldan itibaren kilise Hıristiyanlığının ikinci kurucusudur. Miladi 325 yılında Hıristiyanlık tarihinde Pavlus, Kostantin ve konsiller ile başlayıp günümüze kadar devam eden yeni bir dönem başlamış oldu.

Bu temel dönüşümle beraber Hıristiyanlığın dini hayatına yeni bir unsur daha eklenmiş oldu ki o da yeni-eflatunculuktur. Şöyle ki: Origenes (ö. 274) ve Diocletianus (ö.286) dönemlerinde putperestlikten uzun bir süre baskı gören Hıristiyanlık, daha sonra Kostantin ve Pavlus aracılığı ile merkezi İskenderiye bulunan yeni-eflatunculuğun tesirinde kalarak putperestlik ile birleşti. Yeni-eflatunculuk ile birleşen bu Hıristiyanlık, ilk dönem Hıristiyanlığına karşı baskı uygulayan bir konuma geldi. Veya farklı bir ifade ile dinden kaynaklanan baskı, mezhepten kaynaklanan bir baskıya dönüştü diyebiliriz. Tarih kitaplarında Romalıların, birinci yüzyıldan başlayarak yedinci yüzyıla kadar Hıristiyanlara uyguladıkları baskılara tanık oluyoruz. Bu baskı ve kovuşturmalar Romalıların ilk dönemlerinde dini bir şekilde karşımıza çıkarken, dördüncü yüzyıldan sonra Romalıların Hıristiyanlığı benimsemeleri ile beraber mezhebi bir düşmanlık mahiyetine bürünmüştür. Bu durum şehitler dönemi olarak adlandırılan dönemde ve ondan sonraki olaylarda açık bir şekilde görülmektedir.²⁵

Mısır'a gelindiğinde ise Romalıların, buradaki Osiris inancını benimsemeleri ile beraber, zamanla Hıristiyanlık ile Osiris inancı arasında karşılıklı etkileşim meydana geldi. Böylece Allah'ın oğlu olan Mesih, güneş tanrıçasının oğlu olan Horus'a²⁶ denk gelirken; Elçi Pavlus, bu akidede Baba; Kostantin ise üç unsur arasında yer almamakla beraber elçi gibi kabul edildi.

Bu şekilde Barnaba ve Mecdeli Meryem'in ismi de Hıristiyanlık akidesinden silinmiş oldu. Yahuda ise İsa'nın çarmıha gerildiği gün pişmanlıktan dolayı intihar etti. Burada tarihçi Pol Jahnsen şu soruyu soruyor: Roma imparatorluğu Hıristiyanlığı kabul mu etti yoksa Hıristiyanlık, gayr-i meşru bir şekilde Roma imparatorluğu ile birleşti mi?

Mesihî akidenin gerek şeklini, gerekse içeriğini değiştiren bütün bu tarihi olayların yaşanması ile beraber, Hıristiyanlığın genel akidesi ve şeraiti ile bağdaşmayan bir takım fırkaların ortaya çıkması kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıktı. Yaşanan bu tarihi süreçlerin bir sonucu olarak günümüze kadar devam eden ve teslisi savunan birçok fırka ortaya çıktı. Tarihi kaynaklar, üç ana unsur konusunda ittifak halinde olan üç farklı fırkanın ortaya çıktığını bize haber veriyor.

²⁴ Hıristiyanlık akidesine dair makale için bkz: <http://dorar.net/adyan/608>

²⁵ A.y.

²⁶ Jaroslav Cerny, *Diyanetü'l-Mısrıyyeti'l-kadime*, (Birinci Baskı), trc. Ahmed Kadri, Dârü'ş-Şürük, Kahire 1996/1416, s. 114.

Bunlar: Melkitler, Nasturiler ve Yakubiler'dir. Ancak bu fırkalar da kendi aralarında İsa'nın tek bir ilahi tabiata mı, yoksa iki farklı tabiata mı sahip olduğu; onun, bir meşiete mi, yoksa iki farklı meşiete mi sahip olduğu; onun insani yönünün mü, yoksa ilahi yönünün mü öldüğü; ölümü tadanın mahiyeti ve yeniden dirilmenin söz konusu olup olmayacağı gibi daha birçok itikadî meselede ihtilafa düştüler. Ayrıca bu fırkalar, namazların adetleri ve edası, orucun kaç gün olduğu gibi bazı fer'î konularda da ihtilafa düştüler.²⁷

Günümüzdeki Hıristiyan fırkalarına baktığımızda ilk olarak, dördüncü yüzyılda kurulan ve başında İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilen papanın bulunduğu, batı kilisesi veya patrikliğine mensup olan Katolikleri görürüz. Katolikler, İsa'nın çift tabiata ve meşiete sahip olduğuna inanırlar. Batı kilisesine mensup olan Katoliklerden ayrı olarak bir de, tek tabiata ve tek meşiete inanan ve miladi on birinci yüzyılda Roma kilisesinden ayrılan doğu Katoliklerini görürüz. On altıncı yüz yıla gelindiğinde ise Martin Luther ile beraber Hıristiyanlık inancında büyük bir değişimin yaşandığına şahit oluyoruz. Martin Luther, Katolik kilisesine karşı usule dair yeni bazı fikirler ileri sürerek dini bir reform gerçekleştirdi. O, kilisenin günah bağışlama yetkisini ve ilk yüzyıllardan itibaren ortaya çıkan ruhbanlık müessesini reddetti. Kiliselerde bulunan papazların heykellerine secde etmenin zaruri olmadığını ileri sürdü. Martin Luther'in gerçekleştirdiği bu reform hareketlerinden sonra Almanya'da Protestanlık veya İncil'e bağlı kilise olarak adlandırılan yeni bir mezhep daha ortaya çıktı.

Ortaçağda Katolikler ve Protestanlar arasındaki mezhebi ve itikadî ihtilaflar, Fransa, İngiltere, İspanya ve Almanya gibi ülkeleri birçok masum insanın öldürüldüğü ve kanlarının akıtıldığı mezhepler arası mücadelelere sevk etti. Avrupa'nın mezhepler arasında yaşanan bu savaşıardan kolay ve seri bir şekilde kurtulması mümkün olmadı.²⁸

Yukarıda aktardıklarımızdan da anlaşılacağı üzere Yahudilik ve Hıristiyanlık örneklerinde olduğu gibi dinden mezhepleşmeye doğru olan dönüşüm tarihi bir gerçekliktir. Bu dönüşüm, tarihi şartların kendiliğinden ve fırka mensuplarının bu süreçlerden geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu dönüşüm özellikle Hıristiyanlıkta olduğu gibi çoğu zaman sakin olmamıştır. Yahudiler arasında Hıristiyanlık'ta olduğu gibi silahlı savaşların olmaması onlar arasında ihtilafın da olmadığı anlamına gelmez. Bilakis bunun sebebi onların sayıca az olmaları, tarihi süreçte farklı topluluklar halinde yaşamış olmaları ve M.Ö. 721 yılından başlayarak yirminci yüzyıla kadar bir mezhebi diğerine karşı savunan siyasi bir otoriteye sahip olmamalarıdır.²⁹

²⁷ Ebu Muhammed Ali bin Hazm (ö. 465), *el-Faslu fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, (Birinci Baskı) Thk: Ahmed es-Seyyid Ali, Daru't-Tevfikiyye, Kahire 2013, 250-358.

²⁸ Said Abdulfettah Aşur, *Tarihu Avrupa fi'l-Usuri'l-Vusta*, Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1976, 309.

²⁹ Telaviv'de 14.05.1948 Tarihinde İsrail devletinin kuruluşu ilan edildi. Bkz: Tarık, es-Suveydan, *Filistin et-Tarih el-Musavver*, Daru'l-İbdai'l-Fikri, Kuveyt 2004, 272.

Yahudilik ve Hıristiyanlık tarihinde yaşanan fikri ihtilafların ve sert mücadelelerin sebebi, Tevrat'ın ve İncil'in nispeten geç bir dönemde tedvin edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. İlahi vahyin tedvin edilmesi ertelenince, beşerî yorum alanı olabildiğince genişlemiş ve bunun bir sonucu olarak da birçok farklı görüş ortaya atılmış ve bunlar zamanla dini bir gelenek haline gelmiştir. Çünkü ilahi bir nassın mevcut olmaması beşerî görüşleri ve yaklaşımları dinin içine dahil edilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Şu an ise Tevrat ve İncil'de ilahi nassı aramak, denizin derinliklerinde ine aramak kadar zor bir şeydir.

Ayrıca her ne kadar Avrupa'da yaşanan mezhep savaşları siyasi sebeplere bağlanıp, her ulusun kendi hakimiyet alanını genişletmeye çalıştığı şeklinde yorumlansa da³⁰ bu yaklaşımın kısmen doğruluk payı olmakla beraber, yaşanan olayların nedenlerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Zira meseleye daha objektif bir şekilde bakıldığında yaşanan olayların daha çok dini sebeplere dayandığı bariz bir şekilde kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

3. İSLAM'DA DİNDEN MEZHEPÇİLİĞE TARİHSEL DÖNÜŞÜM

3.1. Dönüşümün Tezâhürleri:

Yahudi ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam'da dinden mezhepçiliğe geçiş olmuş mu? Bu soruya olumlu cevap verdiğimiz takdirde bu bizi şu soruyu sormaya sevk eder: İslam fırkaları arasında yaşanan akidevi ve mezhebi ihtilaflar nelerdir? Kuşkusuz İslam tarihinde tahkim olayı ile ortaya çıkan Haricilik ve sonrasında zuhur eden olaylar neticesinde Şia, Kaderiyye, Mutezile, Ehli hadis, Eşarilik, Maturidilik hatta 19. yy Babilik ve Bahâilik gibi mezheplerin ortaya çıkması, nüzul döneminde insanların kutsal ve tek kaynağa olan bağlayıcılıkları, beşeri faaliyetlerin neticesinde ortaya çıkan mezhebi bağlayıcılıklara dönüştüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu hipotez sadece İslam'a mahsus değildir. Bilakis İslam öncesi dinlerin geçtiği süreçlerle de uyumludur. Ayrıca İslam ile diğer dinler arasındaki bu benzerlik, sonucun da aynı olduğu anlamına mı gelmektedir? Başka bir ifade ile bu fırkaların ortaya çıkması, Avrupa'da olduğu gibi İslam'da da mezhepler arasında savaşların ve katliamların yaşanmasına sebep olmuş mudur? Yoksa sadece tarafların bir birilerini bidatçi, fasık ve bazen de kâfir ilan ederek lafzi düzeyde mi kalmıştır? Bu soruya İslam fırkaları arasında var olan akidevî meselelerin mahiyetini ortaya koyarak cevap aranmalıdır. Bu bağlamda baktığımız zaman İslam'daki mezhep ve fırkalar arasında yaşanan ihtilaflar, İslam'ın özü olan Tevhid akidesine zarar vermemiştir. Bu mezhep/fırkaların tamamı, Allah'ın varlığı ve birliğine, peygamberliğin ispatına, Kur'an nassı gibi meselelerde ittifak halindedirler. Fakat mezhep ve fırkalar Allah'ın isim ve sıfatları konusunda ihtilafa

³⁰ Aşur, *Tarihü Avrupa*, 278.

düşmüş, bu sıfatların zatın kendisi mi yoksa Zat'tan ayrı mı diye farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bununla beraber büyük günah işleyenin durumu, Allah'ın günahları affedip affetmeyeceği gibi meseleler gündeme gelmiş ve ilahi adalete uygunluğu noktasında görüş ayrılıkları hasıl olmuştur. Bu ve benzeri meseleler, Kalam ilminin konuları arasında yer almaktadır. Benzer şekilde Hadis ehli arasında da hadis ravilerini tenkit etmek anlamına gelen "rical ilmi" ile rivayet şartları ve sıhhat şartları gibi konularda da ihtilaflar meydana gelmiştir. Hadislerin tedvin edilmesinden sonra bu türden ihtilaflar yok olmamakla beraber oldukça azalmıştır. Görüldüğü gibi İslami fırkalar arasında yaşanan bu ihtilaflar, İslam'ın özünü teşkil eden Tevhid ve nübüvvet gibi konulara sirayet etmemiş sadece bazı ferî konular ile sınırlı kalmıştır. Bu yönüyle İslam fırkaları arasında yaşanan bu ihtilaflar, diğer dinlerde yaşanan ihtilaflardan çok farklı bir mahiyet arz etmektedir.

3.1.1. İmamet:

Aslında imamet konusunu fûrû fıkıh içerisinde, es-Siyâsetu'ş-Şeriyye başlığı altında değerlendirmek daha doğrudur. Ancak Bağdadi, Şehristanî ve İbn Hazm gibi fırka tarihçileri imamet konusunu, iman ve küfür meseleler terettüp ettiği için akidevî ihtilaflar çerçevesinde ele almışlardır.

Ehl-i Sünnete göre, (Şia'nın iddia ettiği aksine)³¹ Hz. Peygamber, Müslümanlara din ve dünya siyasetini yürütecek bir halife bırakmadan vefat etmiştir. Sahabeler, istişareler neticesinde Hz. Ebu Bekr'in hilafeti üzere anlaştılar. Sonrasında ise Hz. Ömer ve Hz. Osman Halife oldular. Ali taraftarlarının bu döneme kadar imamet konusunda herhangi bir itirazı söz konusu olmamıştır. Ancak Hz. Osman'ın katlinden sonra onu öldürenlerin kisası hususunda imamet konusunda ihtilaflar çıkmaya başlamıştır. Ali taraftarları ise, Ali ve çocuklarının halifeliği hak ettiğini ileri sürerken, Beni Ümeyye zorla halifeliği ele geçirdi. Bu sırada Hariciler herkesi tekfir ederek herhangi bir kimsenin de halife olabileceğini ileri sürdüler.

Yukarıda zikrettiğimiz hadiselerden hareketle imamet meselesinin ideolojik bir temele dayandığını ifade edebiliriz. Şia'nın İmamiyye mezhebi, imamet fikrini akidenin odağına alarak bu meseleyi akide alanına çekmiştir.³² Bunun sonucunda imamet konusu diğer ihtilaflı meselelerden daha çok tartışılmaya başlanmıştır.

İmamet fikrinin akidenin sahasına girmesiyle beraber siyasi fırkalar, bir birilerini tekfir etmek gibi bazı aşırılıklara başvurmuşlardır. İmamet meselesinin temelinde, Müslümanları tek bir çatı altında toplamayı hedefleyen ama her zaman da başarılı olamayan halifelik müessesesi yatmaktadır. Belli tarihi süreçlerde ortaya çıkan Emevi, Abbasi ve Osmanlı halifeliği bu ihtilafları bitirme noktasında başarı

³¹ Bkz: *Ahkamu'l-Vasiyeti Mutabakatun li Fetava Meraci'îş-Şiati'l-İmamiyyeti'l-Muasirin*, <http://www.aqaedalshia.com/ahkam/waseya/index.htm>

³² Bkz: *Usulu Akaidi'ş-Şiati'l-Mu'temede*, <http://www.aqaedalshia.com/MATHHAB/aqaed/index.htm>

sağlayamamıştır. Çünkü Mısır ve kuzey Afrika'da Fatımiler ve Hariciler gibi bazı ayrılıkçı hareketler, varlıklarını devam ettirmişlerdir.³³

3.1.2. Büyük Günah:

Büyük günah işleyenlerin durumu ile ilgili mesele, zaman içerisinde Haricilerle diğer İslami fırkalar arasına silahlı bir mücadeleye dönüşmüştür. Hariciler, büyük günah işlediklerinden dolayı Emevi ve Abbasi halifelerinin dinden çıktıklarını, halife olma özelliklerini yitirdiklerini kanları ve mallarının helal olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bundan dolayı İmamet konusu husumete ve Haricilerden Ezarika kolunun isyanına sebep olmuştur.³⁴ Bu itibarla imamet meselesi bir ihtilaf olmaktan daha çok, dinden döndüklerine hükmedilen kimselere uygulanacak bir ceza mahiyetine bürünmüştür.

3.1.3. İsim ve Sıfatlar:

İslam fırkaları arasında ihtilafın gerçekleştiği akidevî konulardan biri de Allah'ın isim ve sıfatları konusudur. Bu konuda üç temel görüş mevcuttur; Ahmet b. Hanbel'in başı çektiği Ehli hadis/Eser Ehli, Ehli nazar olarak adlandırılan Mutezile ekolü ve orta yolu tercih eden Eşari ve Maturidi mezhebine müntesip olanlar.

Biz bu çalışmamızda fırkaların farklı görüşlerinden ziyade fırkalar arası fikri mücadele, gruplaşmaları ve topluma yansımaları işleyeceğiz. Özellikle nassa bağlı akımların ortaya çıkmasından sonra bu fikri ihtilafların İslam ümmetine olan etkisinden söz edeceğiz. Bu bağlamda selefi akımın bazı bölgelerde etkili olduğuna ve bu akıma karşı bazı fikri akımların düşüncelerine işaret edeceğiz. Yine bu çerçevede bir fırkanın diğer fırkalar ile arasındaki ayrımında son derece önemli olan Allah'ın isim ve sıfatları konusunu ele alacağız.

Mutezile kâinatın kadim ve kudret sahibi bir yaratıcısının olduğu konusunda icmâ etmiş, ancak Allah'ın zatı itibari ile kadim olup, isim ve sıfatlarının ise muhdes olduğunu iddia etmiştir. Ehli hadis ise kitap ve sünnette var olan bütün sıfatların kadim olduğunu, bu sıfatları kitap ve sünnette zikredildiği gibi tatil ve tescime yol açmayacak şekilde inanılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Allah'ın zatının ve sıfatlarının tamamının kadim olup bu isim ve sıfatlarda kıyasa baş vurulamayacağı görüşünü ortaya koymuştur. Eşariler ise iki ekol arasında orta bir yol bularak bu konuda yedi sığata yer vermiş, geriye kalan diğer sıfatları ise bu yedi

³³ Fethi Zağrut, *en-Nevâzilu'l-Kubra fi't-Tarih'i'l-İslami*, (Birinci Baskı), Daru'l-Endelus el-Cedide, Kahire 2009, s. 67-93.

³⁴ Ebu'l-Ferec Abdurrahman ibn Cevzi (ö. h. 597), *el-Muntazam fi't-Tarih*, Thk: Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, tsz., VI, 69; Muhammed Suheyle Takkuş, *Tarihu'd-Devleti'l-Emevîyye* (Yedinci Baskı), Daru'n-Nefâis, Beyrut 2010. s. 83.

sıfata irca etmişlerdir. Eşarilerde tercih edilen görüş sıfatların tevkifi olduğudur. Maturidi alim ve *et-Tabsire* adlı kitabının müellifi Nesefi de aynı görüşü dile getirmiştir. Ancak o sıfatların zattan ayrı bir mana ifade ettiğini ve ne zat'ın aynısı ne de gayrısı olduğunu ifade etmiştir.³⁵

İmam Ahmed b Hanbel'in, Kur'an'ın halkı (yaratılışı) konusunda çektiği eziyetler ve "mihne" diye bilinen olaylar, tarihte Allah'ın isim ve sıfatları konusu üzerinde yaşanan sıkıntıları açıkça ortaya koymaktadır. Halife Memun'un halkı Mutezilenin savunduğu görüşe zorladığı, direnenlere eziyet ettiği, Ahmed b. Hanbel'in bu görüşe inanmadığından dolayı hapsedilip işkence edildiği bilinen hadiselerdir. Bütün bu olayların yaşanmasından sonra halifelğe gelen Mu'tasım, Mutezileye baskı yapmış ve durumu Mutezilenin aleyhine dönüştürmüştür.³⁶

3.2. Mezhepler Arasında Mücadelelerin Ortaya Çıkmasının Sebepleri

3.2.1. Tek Taraflı Bakış Açısı

Musfir Kahtani; Hanbeliler, Mutezile ve Eşâiriler arasında hicri IV. yüzyılda başlayıp V. yüzyılda da devam eden fıkhi tartışmaların, temel itikadî tartışmalara evrilmesinin, mezhebî ihtilaflara götüren unsurların başında geldiğini ifade etmektedir. Doğal olarak bu durum, hüküm çıkarmak üzere icthad edip de hata yapan bir kişiyi, hata yapan bir kişi olmaktan çıkarıp, dalalette olan bid'atçı konumuna düşürmektedir. Ona göre bu durumun nedeni, Kalam ilmini diğer ilimlerden üstün görüp, ona adeta bir kutsallık kazandırılmasıdır.³⁷ İbn-i Teymiyye *Mecmu'u'l-Fetâvâ*'sında bu görüşü teyit ederek şöyle der: dinin usul (akîde) ve furu' şeklindeki ayrımı sefehin yapmadığı bir uygulamadır. Ona göre icthadta bulunan kimse, gerek usulde gerekse furû'da olsun elinden gelen gayreti gösterdiği ve yine muteber görülen icthad esaslarına riayet ettiği sürece (icthadında) hata eden veya isabet eden kişi olur.³⁸ İbn Teymiyye'nin bu yaklaşımı ümmet arasındaki her fırkanın kendine has görüşlere taassup derecesinde bağlanarak farklı gruplara ayrılmasından doğan tehlikeden kaynaklanmaktadır. O, ümmet arasındaki mücadeleleri en asgariye çekmek ister. Bunu yaparken de usul ve furu arasında yapılan ayrımı reddederek işe başlar. Zira ilk nesillerde usul ve furudan kaynaklanan herhangi bir ihtilaf söz konusu değildi. Kahtani'ye göre bu dönemde özellikle usulde yaşanan ihtilafların sebebi, kalam ilminin diğer ilimlere nispeten daha fazla revaç bulmasıdır. Kalam ilminin adeta bir tabu haline gelerek revaç

³⁵ Kelami fırkaların İsimler ve Sıfatlar konusundaki ihtilafları için bkz: <http://www.alukah.net/library/0/5282>

³⁶ Tekiyyuddin Ebu Muhammed el-Makdisi, *Mihnetu'l İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah Turki, s. 38-73.

³⁷ Misfir bin Ali el-Kahtani, *Kiraatun fi Fıkhi'l-Ayşi Maa'l-Ahari fi'l-Mezhebi'l-Hanbeli*, <http://saaid.net/Doat/msfer/index.htm>

³⁸ Muhammed Harbi, *İbn Teymiyye ve Meokifuhu min Ehenmi'l-Fırak ve'd-Diyânât fi Asrihi*, (Birinci Baskı) Daru Alemi'l-Kutub, Beyrut 1987, s. 56.

bulması ise tevhid ile ilgili fetvaların ve akaidi fıkhn ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Akîdevî yönü olan bu mezhepsel ihtilafların sebepleri olarak zikrettiğimiz bu bilgilere ek olarak tek taraflı bakış açısını, mutlak doğrunun yalnızca bir kesime ait olduğu inancını da ilave edebiliriz. Tarih kitapları bu tek yönlü bakış açısının doğurduğu görüş ayrılıklarından kaynaklan örneklerle doludur. Bunlara; yolda yürüyen kişinin engellenmesi, evlere saldırılması, müzik aletlerinin kırılması veya âmâ birine Şâfiî mezhebi veya bir başka mezheb aleyhine sözler sarf etmesi için kışkırtılması gibi örnekleri zikredebiliriz.³⁹ Ayrıca bu dönem ve sonrası için Kelam veya Mezhepler Tarihi kitaplarına hızlıca bir göz gezdirilmesi bu görüşümüzü destekleyecektir.

Öte yandan sapık fırkalar (*Fırkay-ı dâlle*) olarak adlandırılan Hariciler, Kaderiyye, Mu'tezile, Râfızıyye bir yana; kurtulaşa eren fırka (*Fırkay-ı nâciye*) olarak kabul edilen ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak isimlendirilen fırkanın kim olduğuna dair problemler her zaman çözüme kavuşturulmuş değildir. Öyle ki her ikisi de *Fırkay-ı nâciye*'den (*Bağdâdî'nin* tabiriyle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ten) olduğu halde, Ehl-i Hadisin Ehl-i Reye karşı birtakım ithamlarda bulunduğunu görüyoruz.⁴⁰ Ayrıca Hanefiler, Şafiiler, Eş'ariler, Maturidiler ve Hanbeliler arasında isimler, sıfatlar ve rü'yetullaha dair birçok itikadi konunun tartışıldığını ve bu grupların zaman zaman bir birilerini Kaderiliğe veya Mücessimeye isnat ettiklerini görürüz. Mesela Eş'ariler, beşinci yüzyılda İbn Kuşeyri fitnesinde olduğu gibi muhaliflerini Mücessime ve Müşebbihe olarak isimlendirmişlerdi.⁴¹ Şâtîbî'ye göre ise mezhepler, cüz'î kaidelerden ziyade, külli kaidelerde birbirine muhalefet ederlerse bir fırka haline gelirler. O bu konudaki yaklaşımını şu şekilde ifade etmektedir: *"Bu fırkalardan herhangi biri, cüz'î meselelerde değil, ancak dinin esaslarından birine taalluk eden şer'î meselelerde Fırkay-ı nâciye'ye muhalefet ederlerse bir fırka haline gelirler. Zira cüz'î ve şâz görülen fer'î konularda fırkalaşmaya götürecek bir sebep yoktur. Yalnız külli meselelerde ihtilafa düşmek fırkalaşmaya sebep olur..."*⁴²

Suudi Arabistan'da fetva kurulunun aldığı karar şöyledir:

"Kim Kur'ân'a, kavî ve fiili Sünnet'e ve ümmetin icmasına tabi olursa fırka-i naciyeden ve ehl-i sünnet ve'l-cemaatten sayılır. Ancak kim hevâsını ilah edinir, kendi görüşü veya taassubu nedeniyle tabi olduğu imamın görüşü doğrultusunda kitab ve sahih sünnete muhalefet ederse veya Kur'ân ve Sünnetin naslarını Arap dilinin kabul etmediği,

³⁹ Ebu Bekr Ahmed bin Ali el-Bağdadi, (ö. h. 463), *Tarihu Medineti's-Selâm*, (Birinci Baskı), Thk.: Beşşar Avvad Ma'ruf, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, Kahire 2001, V, 121; İbn Esir, Ebu'l-Hasen Ali bin Muhammed (ö. h.630), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Thk.: Ebu Suhaymin el-Kermi, Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye es-Suudiyye ve'l-Ürdün, tsz., VI, 308.

⁴⁰ Ebu'l-Mansur Abdulkadir Bağdadi, (ö. h.429), *el-Farku Beyne'l-Fırak*, (Birinci Baskı) Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Dâru't-Talâî', Kahire 2009, s. 27.

⁴¹ Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbn Cevzi, *el-Muntazam fi'Tarih*, Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., XVI, 181.

⁴² Ebu İshak İbrahim bin Musa eş-Şatîbî, (ö. h. 790), *el-İ'tisâm*, Thk.: Hasan Ali Selman, Mektebetu't-Tevhid, Kahire tsz., s. 712.

İslam hukuk Usulünün de muteber görmediği bir şekilde te'vil ederse, bu durumda ehl-i sünnet olmaktan çıkar ve Hz. Peygamber'in tamamının Cehenneme gireceğini haber verdiği yetmiş iki fırkadan biri olur. Bu fırkaların en bâriz alameti, Kur'ân, Sünnet ve İcmâdan ayrılmaları sebebiyle, Kur'an'da ve İslam Hukuk Usulünde onların hatalarını mâzur gösterecek bir te'vil ihtimalinin olmamasıdır."⁴³

Ancak mesajı gayet açık olan bu fetvaya rağmen, günümüz Selefi düşünürleri, Eşârileri isimler ve sıfatlar konusunda bid'atle suçlamaktadırlar. Oysaki Eşâriler, bu konuları sadece dilin müsamaha gösterdiği ölçüde te'vil etmektedirler. İbn Useymin, İbn Teymiyye'nin görüşüne katılarak Ehl-i Sünnet kavramı ile ilgili şöyle der: "*Ehli Sünneti, Râfizilerin karşısında yer alan bir grup olarak kabul edersek bunu içine Mutezile, Eşâriler ve kâfir olmayan bütün fırkalar girer. Ancak Ehl-i Sünnet'in tam olarak ne olduğunu izah etmek gerekirse, hakikatte Ehl-i sünnet; Sünnet üzerinde birleşen ve ona sarılan Selef-i Sâlihindir. Bu durumda ise Eşâriler, Mutezililer, Cehmîler vb. Ehl-i Sünnet'tin dışında kalırlar.*"⁴⁴

İbn-i Teymiyye ve İbn Useymin'in gibi Selefi hareketin önde gelen temsilcilerinin ifadelerinde özellikle ihtiyatlı bir yaklaşım söz konusudur. Bunun sebebi yaşadığımız çağdaki insanların bilgi seviyelerinin itikadi meseleri objektif bir şekilde kavrayacak düzeyde olmamalarıdır. Dolayısıyla böyle bir ortamda bu Fırka-i Naciye'dendir veya değildir şeklindeki bir ayırım doğru değildir.

3.2.2. Yöneticilerin, Mezhepsel Tartışmalara Müdahil Olmaları

Mezhepsel ihtilafların apaçık göstergelerinden biri de yöneticilerin, usülcüler veya fukaha arasındaki tartışmalara müdahil olarak, bir mezhebe karşı diğer bir mezhebi desteklemesidir ki bu durum ümmetin zaafa uğramasını ve bölünmesini beraberinde getirmektedir. Zira Fizik kanunlarında yerleşik olan bir kuralda da görüldüğü gibi, Her etki kuvvetine karşılık, ters yönde ve eşit büyüklükte bir tepki kuvveti vardır. Peki, Halife Memun Halku'l-Kur'ân konusunda ne yaptı? Bir yazı yazıp bazı memurlarına gönderdi ve onlardan Ehl-i Hadis'ten olanları özellikle bu konuda imtihan etmelerini; Kur'ân'ın mahluk olduğunu söyleyenleri bırakmalarını, onun ezeli olduğunu iddia edenlerin ise hapsedilip onlara eziyet edilmesini istedi. Bu dönemde yaşananlarla ilgili bu örnek dışında Tarih kitaplarında genişçe bilgi bulunmaktadır. Mihne süreci olarak adlandırılan bu dönem, Mutasım ve Vâsik-Billâh dönemlerinde de devam etmiş olup Halife Mütevekkil zamanında ortadan kalkmıştır.⁴⁵ İmam Malik ise darp edilmiş, hatta

⁴³ <https://islamqa.info/ar>

⁴⁴ İbn Useymin, *eş-Şerhu'l-Mumti'*, XI, 30; İbn Useymin'den daha önce İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunne* adlı kitabında bu konuya değinmişti. Bkz: II, 221. Ancak İbn Teymiyye, Allah'ın sıfatları konusunda te'vil ehlini Ehl-i Sünnet dairesinden çıkarmadığı halde İbn Useymin, onları açık bir şekilde Ehl-i Sünnet dairesinin dışına çıkardı.

⁴⁵ Harbi, *Mihne*, 38-71.

kolu yerinden çıkarılmış, sakalı kesilmiş ve bu haliyle deve üzerinde gezdirilmesi emredilmiş.⁴⁶

Halifelerin bir görüşü destekleyip, karşı çıkanları kabule zorlaması olmasaydı, bu olaylar yaşanmazdı. Çünkü halifeler, benimsedikleri görüşleri tartışmasız hak, karşıt görüşleri de tartışmasız batıl olarak görüyorlardı. Bunun neticesinde halife tarafından ileri sürülen kalamî görüşleri savunan ve karşı çıkanlar arasında derin ayrılıklar oluştu. Halifelerin beklentisinin tersine hilafetin gücü, bu ayrılıkları gidermeye yetmedi.

3.2.3. Zamansal Uzaklaşma

Mezhepler, kurucular döneminden itibaren geçen zaman içinde, sonradan gelen kuşakların eliyle asli ilkelerinden saptırılmışlardır. Bu sapma göstergeleri üzerinde durup incelenmesi gerekir. Bu inceleme ise usul ve fûru' bazında yapılmalıdır. Fıkhi konularda mezhep kurucularıyla, tabi olanlar arasında yaşanan görüş ayrılıklarının sebebi, zamanla meydana gelen değişikliklerdir. Öte yandan aynı ekol içerisinde yer almalarına rağmen usulcüler arasında yaşanan ayrılıklar ise, her dönemin kendine özgün akıl ve görüş farkından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, dışardan gelen fikri akımlar da, kalamcıların akli üzerinde etkili olmuştur. Bunlara ilave olarak yaşanan ortamı şekillendiren siyasi ve toplumsal faktörler de etkili olmuştur.

Bu konuda, İslam tarihindeki en meşhur kalamî fırka olan Mutezileyi örnek olarak veriliriz. Muztezile mezhebi kuruluşundan hemen sonra, Bağdat ve Basra ekollerine ayrılmıştır. Daha sonraki dönemlerde, Bağdadi'nin ifadesine göre, yirmiden fazla fırkaya ayrılmıştır. Ancak yaşanan bu bölünmeler eşyanın tabiatının bir gereğidir. Bir fırka mensuplarında dahi bu bölünmeler yaşanırken, farklı fırkalarda da benzer süreçlerin yaşanması doğaldır.

Vassili Podosetnik der ki: "Yaşam süreci birdir ve çelişkilidir. Bu çelişki gelişmenin ve hareketin kaynağıdır."⁴⁷ Marksist prensipleri kabul edelim veya etmeyelim bu gerçeği değiştirmez. En azından mezhepler tarihinde bu böyledir. Bu iç bölünmeler yalnızca Mutezile içinde değil, tüm fırkalarda da olmuştur. Bu tarihi bir gerçeklik olup, ilmi araştırmalar da buna işaret eder.

3.3. Dönüşümün Sonuçları

⁴⁶ Abbasi Halifeleri ile Ahmet bin Hanbel'in Mihnesi için bkz: Şehabuddin ibn İmâd el-Hanbeli, (ö. h. 1089), *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbari men Zeheb*, (Birinci Baskı) Thk: Abdulkadi Arnavut-Mahmut Arnavut, Daru ibn Kesir, Beyrut 1988, II, 351.

⁴⁷ Vassili Podosetnik-Ovehy Yakhot, *Elif Ba el-Maddiyye el-Cedeliyye*, (Birinci Baskı) Trc.: Ghorg Tarabishi, Daru't-Tali'a, Beyrut 1979, 57-60.

3.3.1. Din ile Mezhep Arasında Rollerin Değişmesi

Bazı mezhep müntesiplerinde, sahip olduğu mezhebi din gibi algılamaya varan yaklaşımlar söz konusudur. Bireylerde görülen din ile mezhep arasındaki bu rol değişimi, dinin vahiy olarak inmesinden, dindarların yaşadığı günlere kadarki geçen zamanı kapsamaktadır. Bu yüzden eski ve yeni bazı mezhepler doğrudan dinin asli kaynaklarına müracaat etme ihtiyacını duymuşlardır. Müslümanlar, dinlerini, İnanç sistemlerini, ibadetlerini ve muamelata dair bilgilerinin tamamını dedelerinden ve hocalarından almışlardır. Aslında Müslümanların bu eylemleri dini almak değil de mezhep veya bir görüşü almaktır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İslam toplumunda fikrî kapalılığın yaşandığı ve içtihat konusundaki durağanlığın görüldüğü süreçlerde algılarda birtakım değişimler meydana gelmişti. Mezhebine bağlı dindar bir Müslüman, mezhebine uymayan bir görüşle karşılaştığında, bunu dine aykırı bir durum olarak görür. Ama bu olması gerekenin çok uzağında bir değerlendirmedir. Din, tanımladığımız gibi: İnsanın saadetini hedefleyen, ilahi emir ve yasaklardan oluşan ilkelerdir. Mezhep ise: Allah'ın muradı yönünde bu emir ve yasakları insanın algılama ve uygulama gayretidir.

Mezhepleri taklit etmeye karşı olan veya tercih etmese bile avam için mezhep taklidini onaylayan bazı çağdaş selefi mezhepler dahi aynı problemle karşı karşıyadırlar. Ancak çağdaş selefi mezhepler, ortaya koydukları yaklaşımları ile din ile mezhep arasında rol değiştirme probleminden kendilerini kurtaramamışlardır. Çağdaş selefi imamlardan İbn Baz'a şu şekilde bir soru sorulur: Dört mezhebi taklit etmek gerekli midir, yoksa gerekli olan mezhep imamlarının yaptığı gibi yaparak, konuyu inceleyip onların görüşlerine bakmaksızın, onlar gibi içtihat etmek midir? İbn Baz'ın cevabı şöyledir: *"Bu durum, bazı insanlar için uygun olmayabilir. Ancak ehil olan insanlar için doğrudur. Ayrıca insanların, birisini taklit etmesi gerekli değildir. Dört mezhep imamını taklit etmenin vacip olduğunu söyleyen yanlış yapmış olur."*⁴⁸

Bir başka yerde İbn Baz, kendisine "mezhep edinmek gerekir mi?" sorusunu reddederek, bunun taassuba veya kör bir taklide sebep olacağını söylemiştir. Ancak taassup olmaksızın bunun kabul edileceğini söylemiştir. Selefiye hakkında da şunları söylemiştir: *"Selefiye bir mezhep değil, hak yoldur. Selefiye aslen, Allah'ın isimleri ve sıfatları ve onlara iman noktasında selefin yolundan gitmek, onları geldiği gibi tahrif etmeden, geçersiz kılmadan, keyfiyetini, temsilini yapmadan kabul etmek demektir. Bu konuda delil ile hareket edilir. Kör bir taklitle veya taassubla değil. Bu selefiyenin muradıdır. Selefiyye Rasulullah'ın yoludur. Sahabenin yoludur. Bu yol tarikati Muhammediyye'dir."*⁴⁹

Gerçek olan şudur ki: Selefiyye, zaman ve mekanla mukayyed olan kısıtlı beşer algısıyla, Hz. Peygamberin sözlerinden, fiillerinden, takrirlerinden ve sahabenin uygulamalarından bize ulaşan ve onlara en güzel şekilde tabi olanların uygulamaların bütünüdür. Bu da mutlak din değildir. Bilakis, mutlak dinden bize

⁴⁸ <http://www.binbaz.org.sa/fatawa/189>

⁴⁹ <http://www.binbaz.org.sa/fatawa/189>

sahih bir senetle ve âlimlerin çoğunluğunun görüşü ile ulaşılan son noktadır. Bu iki şey arasındaki fark son derece büyüktür.

Mezhep tabilerinin, mensup oldukları mezhebin sahih, onun dışında kalan mezheplerin ise yanlış olduğunu iddia etmeleri -her ne kadar yanlış olsa da- anlaşılabilir bir durumdur. Ancak onların, ilahi hakikatlerin sadece kendi ellerinde bulunduğunu ve bunların belli kişilere münhasır olduğunu ileri sürmeleri kabul edilemez. Böyle yaptıkları takdirde, mukaddes olmayana takdis etmek ve beşere ilahi vasıflar izafet etmiş olurlar. Böyle olunca da, karşı tarafı küfür veya küfre götüren bir sapıklık içinde görme noktasına gelirler. Bu ise din ile mezhep arasındaki rollerin değişmesinde önemli bir noktadır.

Hz. Peygamber ve sahabe döneminde hiçbir ihtilaf bulunmayan iman ve mahiyeti konusunda, daha sonra gelen nesiller arasında üç fırka ortaya çıktı. Bunlar Hariciler, Murcie ve Ehlu'l-Hadis'tir. İlk iki grup imanın tek bileşenli olup sadece kalple tasdikten ibaret olduğunu ileri sürerken, Ehlu'l-Hadis ise, bunun tek bileşenli olmayıp bilakis birçok unsurdan meydana geldiğini ileri sürdüler. İbn Teymiyye ve başkaları, selevin bu konuda icma halinde olduğunu nakletmişlerdir.⁵⁰

Bu tartışmalardan ayrı olarak, tekfir konusunda önemli bir noktayı görmeliyiz. Bu konu günümüzün önemli ve sürekli problemlerindedir. Aslında bu durum yakın süreçte yaşadığımız ve halen de kısmen içerisinde bulunduğumuz süreçle de yakından ilişkilidir. Şöyle ki: Geçtiğimiz yüzyılda çöken Sovyetler Birliği'nden sonra, tek kutuplu hale gelen dünya düzeninde düşünceler, genellikle tek boyutlu ve şiddet içerikli hale geldi. Hakimiyet kuran tek kutup, her ne kadar siyasi ve iktisadi etkinliğini kaybetse de fikri ve itikadî olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu durum modern Harici fırkaların ortaya çıkmasına ve fikirlerinin neşet etmesine ortam hazırlamaktadır. Zira Haricilerin savunduğu tek tipli bir din anlayışı, yeni dünya düzeniyle de mutabık bir mahiyet arz etmektedir.

Mutlak hakikati elde etme düşüncesi, çağımızda farklı boyutlarıyla düşmanlıklar beslemektedir. Şunu ifade etmek gerekir ki: inanan için gerçek hakikat, ilahi vahiydir. Onun dışındaki, anlayış, idrak, tasavvur, amel ve tatbik gibi hususlar ise, mutlak hakikat olmayıp göreceli olgulardır.

Günümüz Selefilerinin problemi, yaşamlarını ilk üç yüzyıldaki yaşama uydurmaya çalışmaları ve bu dönemi takdis etmeleridir. Burada iki farklı yaklaşım arasındaki farkı ortaya koymak istiyoruz. Bunlardan birincisi: *"Bu konuda bize ulaşan en doğru, en sağlam ve inanılmaya en muteber görüş sanki budur."* İkincisi ise: *"Bu konuda bize ulaşan en doğru görüş Ehli sünnet ve cemaat'in görüşüdür ve bu fırka teyid edilen ve kurtuluşa eren fırkadır."* Bu iki yaklaşım arasında büyük bir fark olmakla beraber, Ehli Sünnet ve'l-Cemaat kavramının tanımı ve içeriği hakkında da birtakım ihtilaflar söz konusudur. Şöyle bir soru soralım: Ehli sünnet kimdir?

⁵⁰ İbn Teymiyye, *Mecmu'ul-Fetâva*, Hazırlayan: Muessesetu'l-Melik Feht, Vezaretu'l-Evkâf, Suudi Arabistan 2004, VII, 14.

Mutezile, Hariciler, Eşariler, Maturidiler, Ehli tasavvuf ve Şia'nın bir kolu olan Zeydiyye, Ehli Sünnet'ten sayılır mı? İbn Teymiyye, bu kavramı iki noktadan hareketle açıklar. O, Rafıza-Şia'nın karşısında yer alan bir grup olarak meseleye baktığında, Şia dışında kalan bütün grupları Ehli Sünnet içerisinde kabul eder. Ancak, Şia'nın karşısında yer alan bir grup olarak değil de daha farklı açılardan baktığında Ehli Sünnet'i, yalnızca Ehli Hadis olarak görür ve diğer fırkaları buna dahil etmez. Bu durumda İbn Teymiyye'nin tarifinin eksik bir tarif olduğu ortadadır. Çünkü ikinci tarif, isim ve sıfatlar meselesi esas alınarak yapıldığından dolayı tam bir tanım değildir.

Mutlak hakikatin tahsisi ve belli bir fırkanın veya mezhebin malı haline getirilmesi bazı tehlikeli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu, şovenizm ve üstünlük gibi karşı tarafı aşağılayan birtakım duyguları beslemiş, hatta zaman zaman karşı tarafı şiddet kullanarak ikna etmeye sevk etmiştir. Bu tarz bir yaklaşım, elinde silah olan haklıdır ve karşı taraf ona itaat etmek zorundadır, gibi duruma sebep olmuştur ki bu da konunun en tehlikeli yanıdır.

Sonuç

Dinin mezhep haline dönüştürülmesi, mutlak ilahi hakikati, mukayyet beşerî hakikatlere dönüştürmüştür. Bu dönüşüm garip değildir. Din ilah kaynaklı metinler ve öğretilerdir. Mezhep ise bu öğretileri anlama ve insanlara uygulama çabasıdır. Bu tür bir çabanın Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından meydana gelmesinden bir garabet yoktur. Ancak tehlikeli olan durum, mezhep veya fırkanın benimsediği görüşlerin din haline getirilmesidir. Zira dinde taassup ve mezhepler arasındaki şiddet buradan kaynaklanmaktadır. Mezhepler arasında meydana gelen ve zaman zaman ölümlere ve savaşımlara sebep olan şiddet olayları Hıristiyanlık'ta olduğu kadar, Yahudilik ve Müslümanlık'ta ciddi bir şekilde yaşanmamıştır. Bunun sebebi ise İslam dinin temellerini oluşturan metinlerin (Nassların), diğer dinlere nispeten daha erken bir tarihte ve daha sağlam bir şekilde tespit edilmiş olmasındandır. Bu durum, mezhepler arasında yaşanan mücadeleleri tam anlamıyla bitirmese bile büyük oranda -diğer dinlerde olduğu gibi- yaşanması muhtemel olan ciddi ve derin ihtilafların önünü kesmiştir.

Yahudi fırkalar arasında şiddet olaylarının yaşanmaması, onlarda bu tip ihtilafların da yaşanmadığı anlamına gelmez. Bilakis bu fırkalar arasında itikadî ve mezhebi birçok ayrılıklar bulunmaktadır. Yahudi fırkaları arasında şiddet olaylarının yaşanmamasının sebebi, onların nüfus olarak azınlıkta olmaları ve Filistin (Yeruşalim) krallığının yıkılışından itibaren sürekli başka devletlerin idareleri altında yaşamış olmalarıdır. Bu durum geçtiğimiz yüzyılda İsrail devletinin kurulduğu ana kadar devam ede gelmiştir. Hatırlanacağı üzere Hıristiyanlar arasında mezhep savaşlarının yaşandığı dönemlerde birçok Hıristiyan devlet söz konusuydu.

Böylece bu araştırmamızda, tüm din mensupları arasında bir takım ihtilafların yaşandığını ortaya koymuş olduk. Bu ihtilafların bir kısmı itikadi konularda iken bir kısmı da anlayış ve uygulamaya dair konulardadır. Bu ihtilaflar neticesinde fırkalar ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu fırkalar ve mezhepler arasında ortaya çıkan ihtilafların dairesi durumun şartlarına göre genişleyip daralmıştır. Mesela dini metinlerin nispeten erken ve sağlıklı bir şekilde kayda geçirilmesi, dini metinler üzerinde vuku bulması muhtemel olan görüş ayrılıklarını asgariye indirmiştir. Bununla beraber bütün ihtilaflar kökten halledilmiş değildir. Zira dini metinler her ne kadar kayda geçirilmiş olsa bile, bu metinlerin anlaşılma biçimleri ve uygulamaya dönük yönleri birtakım ihtilaflara sebep olmuştur.

Araştırmamızın vardığı en önemli sonuç, herhangi bir mezhep veya fırkanın savunulması üzere silahlı güce başvurulmasıdır. Bunun durum; tek taraflı bir bakış açısının hâkim olması, fikri kapalılığın meydana gelmesi ve mezhebi taassubun baş göstermesine sebep olmuştur. Zira herhangi bir fırkanın veya mezhebin, siyasi gücü arkasına almak sureti ile muhaliflerine üstünlük kurmaya çalışması, tartışma alanını fikri olmaktan çıkarıp, çatışma ve savaş alanına dönüştürür.

KAYNAKÇA

- Abdulmunim, Mahmut, *Mu'cemu'l-Mustelâhât ve'l-Elfâzi'l-Fıkhiyye*, Dâru'l-Fazile, Kahire tsz.
- Aşur, Said Abdulfettah, *Tarihu Avrupa fi'l-Uhuri'l-Vusta*, Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1976.
- Bağdadi, Ebu'l-Mansur Abdulkadir (ö. h.429), *el-Farku Beyne'l-Fırak*, (Birinci Baskı) Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Daru't-Tala'i, Kahire 2009.
- Cemaleddin bin Manzur el-Ensâri, *Lisânu'l-Arab*, (Üçüncü Baskı) Dâru's-Sadr, Beyrut 2004, V, d-y-n maddesi.
- Jaroslav Cerny, *Diyanetü'l-Mısriyyeti'l-kadime*, (Birinci Baskı), trc. Ahmed Kadri, Dârü'ş-Şürûk, Kahire 1996/1416.
- Cevat Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslam*, (İkinci Baskı), Camiatu'l-Bağdat 1993.
- Ebu Aşi, Abdullah-Abdullatif Şeyh İbrahim, *Mu'cemu'l-Mustalahatu'd-Diniyyeti bi'l-Lugati'l-İngiliziyeye*, (İkinci Baskı), Mektebetu'l-Ubeykan, Suudi Arabistan 1997.
- Ebu Muhammed Ali bin Hazm (ö. 465), *el-Fisal fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, (Birinci Baskı) Thk: Ahmed es-Seyyid Ali, Daru't-Tevfikiyeye, Kahire 2013.
- Ebu Tahir Muhammed bin Yakub Fîruzabadi, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, (Sekizinci Baskı) Thk: Muhammed İrkisusî, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 2005, d-y-n maddesi.
- el-Bağdadi, Ebu Bekr Ahmed bin Ali (ö. h. 463), *Tarihu Medineti's-Selâm*, (Birinci Baskı), Thk.: Beşşar Avvad Ma'ruf, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, Kahire 2001.

- el-Makdisi, Ebu Muhammed, *Mihnetu'l-İmam Ahmed bin Hanbel*, (Birinci Baskı) Thk.: Abdullah et-Türki, Daru'l-Hicr, Kahire 1987.
- es-Samûk Sa'dun Mahmut, *Mevsuatu'l-Edyân ve'l-Mu'tekâdatu'l-Kadime*, (Birinci Baskı), Daru'l-Menâhic, Ürdün 2002.
- es-Suveydan, Tarık, *Filistin et-Tarih el-Musavver*, Daru'l-İbdai'l-Fikri, Kuveyt 2004.
- eş-Şatibî, Ebu İshak İbrahim bin Musa (ö. h. 790), *el-İ'tisâm*, Thk.: Hasan Ale Selman, Mektebetu't-Tevhid, Kahire tsz.
- eş-Şehristani, Muhammed bin Abdulkerim (ö. h. 548), *el-Milel ve'n-Nihal*, (Birinci Baskı), Thk: Bedran Muhammed Fethullah, el-Hey'etu'l-Amme li Kusûri's-Sekâfe, Kahire 2014.
- Fethi Zağrut, *en-Nevâzilu'l-Kubra fi't-Tarihi'l-İslami*, (Birinci Baskı), Daru'l-Endelus el-Cedide, Kahire 2009.
- Fettah, İrfan Abdulhamit, *el-Yahudiyyetu Ardun Tarihi*, (Birinci Baskı), Daru Akar, Ürdün 1997.
- Harbi, Muhammed, *İbn Teymiyye ve Mevkifuhu min Ehemmi'l-Fırak ve'd-Diyânât fi Asrihi*, (Birinci Baskı) Daru Alemi'l-Kutub, Beyrut 1987.
- Hasan, Muhammed Halife, *Tarihu'l-Edyân Dirâse Vasfiyye Mukarene*, Daru's-Sekafeti'l-Arabiyye, Kahire 2002.
- İbn Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (ö. h. 597), *el-Muntazam fi'Tarih*, Thk: Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- İbn Esir, Ebu'l-Hasen Ali bin Muhammed (ö. h.630), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Thk.: Ebu Suhaymin el-Kermi, Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye es-Suudiyye ve'l-Ürdün, tsz.
- İbn İmâd el-Hanbeli, Şehabuddin (ö. h. 1089), *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbari men Zehab*, (Birinci Baskı) Thk: Abdulkadi Arnavut-Mahmut Arnavut, Daru ibn Kesir, Beyrut 1988.
- İbn Teymiyye, *Mecmu'ul-Fetâva*, Hazırlayan: Muessesetu'l-Melik Feht, Vezaretu'l-Evkâf, Suudi Arabistan, 2004.
- İbn Useymin, eş-Şerhu'l-Mumti' *Ala Kitabi Zâdi'l-Mustenkâ'*, Derleyen: Hazim Hanfer, 2014.
- Mani' bin Hammad, *el-Mevsuatu'l-Muyesseratu fi'l-Edyani ve'l-Mezâhib*, (Dördüncü Baskı), Daru'n-Nedveti'l-Arabiyye, Riyad h. 1420.
- Nasir el-Kifari-Nasir al-Akl, *el-Mucez fi'l-Edyâni ve'l-Mezâhibi'l-Muasıra*, (Birinci Baskı), Daru's-Sumeyi, Riyad h.1413.
- Takkuş, Muhammed Suheyle, *Tarihu'd-Devoleti'l-Emevviye* (Yedinci Baskı), Daru'n-Nefâis, Beyrut 2010.
- Vassili Podosetnik-Ovehy Yakhot, *Elif Ba el-Maddiyye el-Cedeliyye*, (Birinci Baskı) Trc.: Ghorg Tarabishi, Daru't-Tali'a, Beyrut 1979.
- <http://alkalema.net/3arab/deen.htm>
- <http://dorar.net/adyan/608>

-
- <http://saaaid.net/Doat/msfer/index.htm>
 - <http://www.alukah.net/library/0/5282>
 - <http://www.aqaedalshia.com/ahkam/waseya/index.htm>
 - <http://www.aqaedalshia.com/MATHHAB/aqaed/index.htm>
 - <http://www.binbaz.org.sa/fatawa/189>
 - <https://global.britannica.com/topic/sacred>
 - <https://islamqa.info/ar>
 - <https://st-takla.org>
 - www.aranthropos.com

Dialectic of Transition from Religion to Sect and its' Consequences*

Samir Omer SEYYİD**

Abstract

These papers will monitor the movement of the transition from religion to doctrine in its historical, social, and political moment within Islam. Through this monitoring, the nature of the transition will be seen in terms of historical necessity and inevitability, not only in the history of Islam but also in the history of other religions (Judaism and Christianity.)

I mean the doctrine here, the comprehensive doctrinal and doctrinal meaning; to wear each other in the application on the one hand, and the difficulty of separating them to the intensity of overlap in the minds and perceptions on the other hand. If you have tried to differentiate between them in the search, but this differentiation is a formal separation and does not affect the content very much.

This paper then followed the transition from sectarianism to doctrine, which may mean, in the form of intolerance and hypocrisy around the one thought as the true religion and the other is falsehood, or in other words the return of the doctrine to religion because of the intensity of the association of each other within the perceptions followers.

Just as this paper moves from religion to doctrine, it is also looking at the opposite direction and its implications. It is looking at moving in its dialectical movement in both directions, to monitor its nature, manifestations and consequences.

Keywords: Religion, Sect, Doctrine, Intolerance, Conflict, Penanc

* This paper is the English translation of the study titled "Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları" published in the 5th issue of *İlahiyat Akademi*. (Samir Omer SEYYİD, "Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları", *İlahiyat Akademi*, sayı: 5, 2017, s. 201-224.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Asst. Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Literature, aboomar@gantep.edu.tr.

Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları

Özet

Bu çalışma, İslam'daki din anlayışından mezhep anlayışına dönüşümün sosyal, siyasal ve tarihi serüvenini ortaya koymaya çalışmaktadır. Söz konusu dönüşümün tabiatı ve gerekliliğinden de anlaşılacağı üzere bu değişim, sadece İslam dini için değil bilakis Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer semavi dinler için de söz konusudur.

Araştırmamızda mezhep kavramını, hem fıkhi hem de itikadi mezhepleri içine alacak şekilde kullandık. Bunun sebebi, pratikte bu iki kavramın aralarındaki sıkı ilişkiden dolayı birbirinin içine geçmiş olmaları, teoride ise zihinlerde fıkhi ve itikadi mezhepleri birbirinden ayırmanın zorluğunu göz önüne almamızdır. İlk başta fıkhi mezhepler ile itikadi mezhepler arasında bir ayırım yapmayı düşündüsek de bu ayırımın içeriğe tesir etmeyen şekli bir ayırım olacağını düşünerek vazgeçtik. Bu sebeplerden dolayı hem fıkhi hem de itikadi mezhepler için mezhep kavramı kullandık.

Araştırmamızda daha sonra müntesiplerin, bir mezhebe tabi olduktan sonra ortak bir fikir etrafında birleşmek sureti ile bağlı oldukları mezhebin hak din, onun dışında kalan diğer bütün grupların ise batıl üzere olduğuna inanan mutaassıp bir mezhepçiliğe geçişi ele aldık. Buna başka bir ifade ile müntesiplerin tasavvurunda din ile mezhep arasındaki güçlü ilişkiden dolayı mezhepten dine doğru dönüşüm de diyebiliriz.

Yine bu araştırmamızda dinden mezhebe doğru bir hareketliliği ele aldığımız gibi, mezhepten dine doğru tam tersi bir hareketliliği ve bu hareketlilikten doğan neticeleri de ele aldık.

Bu araştırma çift yönlü diyalektik bir hareketliliğin tabiatını, tezahürlerini ve neticelerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Fırka, Mezhep, Taassup, Mücadele, Tekfir

Introduction

Does a religion that emerges through revelation turn into a sect within its own system? Does this sect turn into the religion by changing roles? In other words, does a transformation from a broader to narrower field happen or does a transformation from the divine field to human field occur? Can this transformation be seen in all religions as a natural result of people's communication with the religions? If this is natural, what are the limits, dimensions and results of religious people's perceptions toward their sects and religions? This study will answer these questions.

Before doing so, the epistemological aspects of the terms to be used in this study will be provided because explaining the concepts (religion, party and sect) on which this study is based is critical for achieving a proper result.

1. DEFINITION OF TERMS:

1.1. Religion:

d-y-n bases in *Lisanu al-Arab* mean obeying or commitment to an authority or habits.¹ Jastrof defines religion as follows: "Religion is people's belief in an authority that is greater than them, that controls them, and that is not affected by them. This authority is invisible, outside the abilities of senses. It has a great influence on human life, and orders and prohibitions are included in the belief people form"². According to Varnest Gilner, religion is 'the total of doctrines or practical principles of any ummah.'³ This invisible authority also means settlement as its includes enacting rules, rewarding or punishing.⁴ Accordingly, the day of religion means the day of punishment of settlement.⁵ According to Firuzabadi, religion means anything in which God is believed and obeyed.⁶ Moreover, the concept of religion means the *accountant* which makes decisions among people on the day of judgment. *British Encyclopedia* defines the concept of religions as follows: *Religion is the power in which people believe. This power transform their lives and deaths.'*⁷

Base of d-y-n means "those making decisions" in the dictionary of the sacred book entitled *al-Mu'jamu al-Mufahras li Alfazi al-Kitabi al-Mukaddas*. Dan is the name of Jacob's fifth son, and Jacob stated the following about him: 'Dan will govern his own public as a grandson of Israeli.' (Tekvin, 49:16)

Therefore, it is fair to state that religion is obeying and bowing down to the authority of the one who manages the day of judgment, rewards the servants and makes decisions. Considering this and other explanations above, three points regarding the definition of religion emerges:

- Invisible authority: It is the authority that rules all creatures, including humans, in the issues ranging from creation to death and life after death.

1 Jamaladdin ibn Manzur al-Ansari, *Lisanu al-Arab*, (Third Edition) Daru as-Sadr, Beirut 2004, V, article d-y-n.

2 Jawat Ali, *al-Mufasssal fi Tarihi al-Arap Kabla al-Islam*, (Second Edition), Jamiatu a'l-Baghdad, 1993. VI, 28-29.

3 al-Mujtamau al-Muslim, Sixth Article, www.aranthropos.com: <http://cutt.us/Ot4wk>

4 <http://alkalema.net/3arab/deen.htm>

5 Ibn Manzur, *Lisanu al-Arab*, a.y.

6 Abu Tahir Muhammad ibn Yaqub Firuzabadi, *al-Kamusu al-Muhit*, (Eighth Edition) ed.: Muhammad Irkisasi, Muassatu ar-Risala, Beirut 2005, article d-y-n.

7 <https://global.britannica.com/topic/sacred>

- Human: The people being affected by this authority.
- It is the efforts religious people make to reach the invisible authority, achieve happiness and avoid gloom by performing the practices and religious rituals obligated by the authority they believe in.⁸

1.2. Firqa:

The concept of firqa from the f-r-k base means the opposite of c-m-a. The concept of tafrik means differentiation as also reflected in al-Isra 106 in the Quran (وَفُرْنَا فَرْقًا). *Firq* means *party* and *firqa* is a party constituting people. The technical meaning of firqa is as follows: A group of people that has theological elements, that is known through these elements, that separates itself from other groups, and that invites people from any sections.⁹

The concept of party that is associated and integrated with those who present opposing ideas to the theological points, rather than the practical issues, agreed by the religious people. Therefore, the phrase "Mu'tazila school in method" is correct but "Shafii school" is wrong.¹⁰ However, such a differentiation is not exact in all areas. People from any parties adopt certain ways through which they can isolate themselves from society, and they consolidate such isolation theologically and practically.

Another point to be mentioned here is that Muslims do not like the concept of party when they hear it. Moreover, party members sometimes blame one another for certain acts as innovation, sinning or sacrilege. "Anybody who reaches beyond the general approaches of Muslims, contradicts with their methods, resist their imams, consider shedding their bloods permissible and makes efforts in this regard is an enemy."¹¹

Considering the points above, the concept of party is briefly the different ideas of a group in religious issues which are agreed by other people. In the upcoming phases, this separation becomes wider and includes religious slogans and rituals. In simple words, the formation of a party reflects the stage before the time-wise formation of a sect and covers the concept of sect.

1.3. Sect:

According to linguists, the concept of mazhab (sect) is derived from z-h-b base and is a marked infinitive, and a namely time and place concept. Accordingly,

⁸ Sa'dun as-Samuk Mahmut, *Mawsuatu al-Adyan wa al-Mu'takadatu al-Kadima*, (First Edition), Daru al-Manahij, Jordan 2002, p. 56.

⁹ Majid al-Halifa, *Mafhumu al-Firqati Inda Ulama al-Muslimin*, <http://islampost.com/w/aqd/Web/5312/1.htm>

¹⁰ Id

¹¹ Id Also see: ibn Jawzi (d. h. 597), *Talbisu Iblis*, Daru al-Kalam, Beirut, I, 19-21.

it means watching and continuing or the time and place to go. It also means the path followed and the essence possessed by showing belief.¹² The concept of sect was once used for the poems of provisions regarding the religious practices. Sect is used to mean “the total of certain ideas and beliefs adopted and believed by people” in “*al-Mawsu’atu al-Muassara*”.¹³ The concept of sect in the dictionary called *Mu’jamu al-Mustalahatu ad-Diniyyati bi al-Lugati al-Ingiliziyya* means a religious school of thought.¹⁴

The concept of sect can be summarized including the above-made definitions as follows: Sect is the formation of people with any sort of theological practices as long as they stay within the borders of religion.

Considering this definition and other definition on party, it is not possible to fully differentiate shariah and doctrine. Both definitions include the points made separately. However, the fact that doctrine rather covers the party is not denied. Shariah mostly means sect considering the method of usage. Religion, as understood from the definition above, covers both. Abrahamic religions consisting of divine holiness lost their sacred aspects along with the sects and parties because these formations which emerged in the period after the end of revelations is are the products of human activities. See the figure below: (1.1)

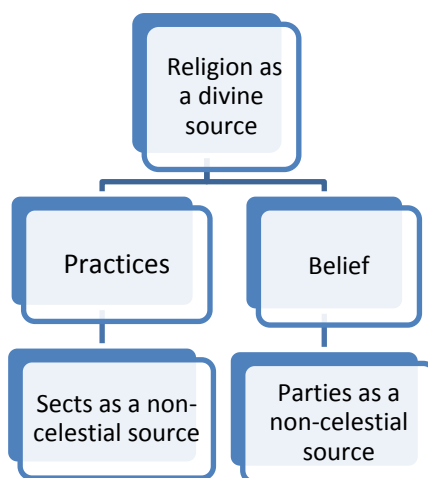

Figure (1-1)

12 Mahmut Abd al-Munim, *Mu’jamu al-Mustalahat wa al-Alfazi al-Fikhiyye*, Daru al-Fazila, Cairo nd., III, 41.

13 Mani’ ibn Hammad, *al-Mawsuatu al-Muyassaratu fi al-Adyani wa al-Mazahib*, (Fourth Edition), Daru an-Nadwati al-Arabiyya, Riyadh h. 1420, II, 1142; Nasir al-Kifari-Nasir al-Akl, *al-Mujaz fi al-Adyani wa al-Mazahibi al-Muasira*, (First Edition), Daru as-Sumayi, Riyadh h. 1413, p. 10.

14 Abdallah Abu Ashi-Abd al-Latif Sheikh Ibrahim, *Mu’jamu al-Mustalahatu ad-Diniyyati bi al-Lugati al-Ingiliziyya*, (Second Edition), Maktabatu al-Ubaykan, Saudi Arabia, 1997, p. 52.

2. HISTORICAL PROGRESS REGARDING THE RELIGIOUS TRANSFORMATION OF PRE-ISLAMIC RELIGIONS TO SECTS AND PARTIES

2.1. Judaism:

Anybody examining the religious history of Judaism would notice the following important points:

- As noted in the works of religious history, the development and changes regarding the methods and practices of Judaism throughout history reached a point different than what Moses achieved and ended with the formation of certain parties and sects approving or disapproving people in time. As Muhammad Halifa Hasan indicates, the reason for such changes is that Jews had lived under the rule of nations with no tawhid belief such as Iranians, Assyrians and Ancient Egyptians. In addition, another reason might be that Jewish people lived in different regions for a long time.¹⁵ Their lives at different regions in social life created the difference in canon and theological approaches. Moreover, one of the factors influencing Jews' change and transformation is the severe criticisms directed by Islam toward them. Failure of recording the Old Testament for a period as long as a thousand years enabled people to interpret it as much as possible, which confirms the above-noted thesis regarding Judaism. Jewish scholars do not deny the fact that human intervention has been made to the text of Old Testament, meaning additions or omissions were made.¹⁶ The reason is that the transition of Jewish people who do not live as a society from rural life to urbanization continued for three centuries. They lived as different societies in the period until God gave a promise to David on Mount Zion in Palestine lands and Jerusalem was founded.¹⁷ All of these happened a long time after the passing of Moses and Aaron.

- It is a historical fact that the Torah was revealed to Moses and that Jewish people have certain various parties. However, as also noted by Richard Fridman, those who wrote the Torah under torments, fears and risks of being exiled were nothing but the rabbis themselves. The section of the Torah, other than "ten commandments", is related to the history of Israelis. It reflects the historical events such as God's mercy, assistance, help escape from the enemies and positioning them on the promised lands. However, it is clear that these were not adequate in forming a religion. Jewish people had to consider what Moses did and experienced in his life

¹⁵ Halifa Muhammad Hasan, *Tarihu al-Adyan Dirasa Wasfiyya Mukarana*, Daru as-Sakafati al-Arabiyya, Cairo 2002, p. 180.

¹⁶ For the criticisms of Julius Welhausen and Karl Graf toward the text of Old Testament, see: Irfan Abd al-Hamit Fattah, *al-Yahudiyyatu Ardun Tarihi*, (First Edition), Daru Akar, Jordan 1997, p. 79-80.

¹⁷ Hasan, Id, 181.

and to form a new shariah to exist along with Islam and Christianity in an environment where fights were intense, and they did so. Moreover, after the country of Jewish Ha Nasi was ended, Jews were divided into several groups and have lived, until now, stateless without a common language. Talmud was codified as Jewish people needed a law text that will rule them and be followed by them. Talmud is the second book of Judaism after Torah and consists of two sections as Mishna and Gamara. Mishna was made a text by Yehuda Ha Nahi between 190 and 200. Gamara, reflecting the canon meaning of the text, was written by two people, Gamara Jerusalem in 400 and Gamara Babil in 500.¹⁸ As also noted by Musa ibn Maimun, the interesting point here is that no Jewish scholar, including the master Moses and rabbi Saint Yehuda Ha Nasi, agreed on a doctrine clearly taught under the verbal laws. On the contrary, the leader or prophet of every nation verbally reflected what they heard from their masters or ancestors to their followers.¹⁹

Therefore, the religion formed by Moses in Judaism was inevitably turned into certain theological and canon sects and parties, which might be a tip explaining the severe disputes that have been occurring between Jewish parties for centuries. The issues discussed by these parties are more than what they agreed. For instance, according to what Shahrستاني who passed away in 548 stated, all Jewish parties agreed that a person called Messiah would come after the Prophecy and passing of Moses. However, they had discussions about who this person was and whether they could be more than one. Similarly, they had clear disagreements regarding whether Talmud can be a canon source, prophecy of Aaron and Yusha ibn Nun, titles and appearance of Messiah (the savior of Jewish people), sacrifices, holidays and prayers. Approaches of Jewish schools and parties such as Farisis, Sadukis, Hasidis, Karaims, Samiris, Isawis and others clearly indicate that the disputes between these parties made people forget about the divine essence introduced by Moses and transformed their religions into the formations of sects parties determined and developed by rabbis.²⁰

This extensive change experienced in the religious ideology of Judaism covers their prayers and doctrines. A scholar with Islamic perceptions can easily find many acts or facts in the Old Testament which can be regarded as polytheism. Islamic perception indicates that the change in Judaism ideology covers the principle of Tawhid. A similar issue can be seen in the efforts Christians make to prove their trinity beliefs. They claimed that the Holy Trinity tradition was a belief included in the Old Testament, instead of an innovation in the New Testament.²¹

¹⁸ Fattah, Id, 84-85.

¹⁹ Fattah, Id, 90.

²⁰ Muhammad ibn Abd al-Karim ash-Shahrستاني, (d. h. 548), *al-Milal wa an-Nihal*, (First Edition), ed.: Badran Muhammad Fathullah, *al-Hay'atu al-Amma li Kusuri as-Sakafa*, Cairo 2014. II, 519.

²¹ Takla Himanut, *at-Taslis Akidatu al-Ahdi al-Kadim*, <https://st-takla.org>

2.2. Christianity (Nasraniyya)

The concept of Nasara used to refer Nasira, the city where Jesus was born, is directly mentioned in the Quran.²² Nasara means those who follow Jesus. Below are certain theological ideas of Christianity.

- Three points known or reflected as Father, Son and Holy Spirit or Creation, Sacrifice and Blessing (akanim al-salasa): Sacrifice occurred through Jesus while Holy Spirit emerged via Mary, who was heralded with Jesus, while she was being hung. Moreover, Holy Spirit can always appear in fathers and clergies.

- The belief of Jesus' crucifixion and sacrifice: Due to God's love and justice on people, Jesus sacrificed himself to save humanity. According to Christians, Jesus is the only son of God and was sent by God to forgive humanity due to the sins committed by people and Adam, their father. Jesus was buried after he was hung, and he ascended to the sky after staying under ground for three days.

- Sacraments: Baptism, Marriage, Eucharist, Confession of Sin, Blessing of Father etc.²³

Historical sources indicate that the trinity belief was not present when Jesus and his apostles lived. Jesus' close friends who knew his personality and heard what he said did not believe that Jesus was among the trinity. Peter, one of his apostles, believed that he was only a Prophet who received messages from God. According to what Marster reflected, there were believers who went to the church during his time, and they believed that he was just a human although he had superior characteristics to an ordinary person. After the passing of Jesus, idolatry worshippers who were also Christians emerged and new beliefs emerged later.²⁴

Paul is accepted as the real founder of Christianity doctrine. According to Diploride, he is the second founder of the Christianity church following the fourth century after the period of Arius and Muwahhid followers ended in the third century. A new era for Christianity started with Paul, Constantin and Councils in 325 and has continued until now.

Upon this basic transformation, a new element was added to the religious ideology of Christianity, which is Neo-Platonism. In other words, Christianity, which was under pressure from idolatry during the eras of Origenes (d. 274) and Diocletianus (d. 286), was later combined with idolatry under the influence of neo-Platonism with a basis in Iskandariyya through the efforts of Constantin and Paul. This Christianity that was combined with neo-Platonism reached a status where oppression was applied against the early period Christianity. In other words, it can

²² See: at-Tawbah 9/30.

²³ as-Samuk, *Mawsuatu al-Adyan*, 289-290.

²⁴ For the article about on doctrine of Christianity, see: <http://dorar.net/adyan/608>

be stated that the religious pressure was transformed into sectarian pressure. Historical works reflect the pressures of Romans on Christians in the period from the first to the seventh century. These pressures and actions appear in a religious form in the early periods of Romans but they turned into an anti-sectarian opposition after Romans adopted Christianity. This can be clearly seen in the period called the era of martyrs and in the upcoming incidents.²⁵

During the era of Egyptians, Romans adopted the Osiris belief, and therefore, a mutual interaction emerged between Christianity and Osiris ideology. Moreover, Messiah, the son of God, reflected Horus²⁶, the son of the sun goddess, and Paul the Apostle was the Father in this Doctrine. Constantin, on the other hand, was not reflected among them but considered as an Apostle.

Accordingly, Barnaba and Mary Magdalene were removed from the Christianity doctrine. Yehova committed suicide due to remorse on the day Jesus was crucified. Historian Paul Johnson asks: Did the Roman Empire accept Christianity or did it combine with the Roman Empire illegally?

After all religious incidents changing the form and content of Christian doctrine were experienced, certain parties which did not match the general doctrine and structure of Christianity inevitably emerged. As a result of these historical processes, many parties which have been present until today and supported trinity emerged then. Historical works indicate that there are three different parties which agree on the trinity. There are Malkits, Nasturis and Yaqubis. However, in theological issues, these parties had disputes whether Jesus had one of two different personalities, whether he had one or more than one will, whether his human or divine side died, about the characteristics of the one who died, and whether reincarnation is correct. Moreover, these parties had disputes in certain particular issues such as the rules and practice of prayers and for how long fasting is performed.²⁷

Christian parties of the present time indicate that the Pope, accepted the representative of Jesus on this world, lead the parties and sects, which was first done in the fourth century, and Catholics from the western church or patriarchate are at the forefront. Catholics believe that Jesus had two personalities and wills. In addition to the Catholics from the western church, there are eastern Catholics who believe in a single personality and will and who abandoned the Roman church in the eleventh century. Upon the efforts of Martin Luther, a great change occurred in Christianity in the sixteenth century. He performed a religious reform by stating new ideas to the methodology of Catholic Church. He rejected the forgiveness

²⁵ Id

²⁶ Jaroslav Cerny, *Diyanatu al-Misriyyati al-kadima*, (First Edition), trans. Ahmed Kadri, Daru ash-Shuruk, Cairo 1996/1416, p. 114.

²⁷ Abu Muhammad Ali ibn Hazm (d. 465), *al-Fasl fi al-Milali wa al-Ahwai wa an-Nihal*, (First Edition) ed.: Ahmad as-Sayyid Ali, Daru at-Tawfikiyya, Cairo 2013, 250-358.

authority of the church and priesthood which first emerged in the early centuries. He said it is not necessary to bow down to the statues of priests in churches. After these reform movements conducted by Luther, a new sect named Protestantism or Church by Bible emerged in Germany.

The sectarian and theological disputes between the Catholics and Protestants of the medieval times directed countries such as France, England, Spain and Germany to have inter-sectarian fights where many innocent people were killed or shed blood. Europe could not escape from these conflicts between the sects easily and swiftly.²⁸

As understood from what was mentioned above, the transformation from religions to sectarianism is a historical reality, which is also the case for Judaism and Christianity. This transformation arises from the originality of historical conditions and experiences of party members in this regard. However, this transformation was not often calm as seen in Christianity. The absence of armed conflicts between the Jews, which was the case for Christianity, does not mean that they did not have disputes. On the contrary, the reason is that their numbers were limited, that they lived as different societies, and that they did not have a political authority defending one sect against the other in the period from 721 BC to 20th century.²⁹

The reason for the ideological disputes and severe conflicts experienced in the history of Judaism and Christianity arises from the fact that the Torah and Bible were recorded at a later period. As the recording process was postponed, human interpretations expanded as much as possible. Moreover, many different ideas emerged and these turned into a tradition in time. Absence of a divine work made it inevitable to include human ideas and approaches into the religion. Looking for the divine expressions in the Torah and Bible is as hard as looking for a needle beneath the sea.

Moreover, although the sectarian conflicts in Europe are related to political reasons and interpreted as the efforts of each nation to expand their borders,³⁰ such an explanation would not be sufficient to explain the relevant reasons although this is partially correct. From a rather objective point of view, it is clear that these incidents are rather based on religious reasons.

²⁸ Said Abd al-Fattah Ashur, *Tarihu Avrupa fi al-Usuri al-Wusta*, Daru an-Nahdati al-Arabiyya, Beirut 1976, 309.

²⁹ Israel was officially proclaimed in Tel Aviv on 14.05.1948. See: Tarik, as-Suwaydan, *Filistin at-Tarih al-Musawwar*, Daru al-Ibdai al-Fiqri, Kuwait 2004, 272.

³⁰ Ashur, *Tarihu Avrupa*, 278.

3. HISTORICAL TRANSFORMATION FROM RELIGION TO SECTARIANISM IN ISLAM

3.1. Reflections of Transformation:

Has there been a transition from Islam to sectarianism as seen in Judaism and Christianity? If this question is positively answered, this question should be asked: What are the doctrine-wise and sectarian disputes between the Islamic parties? Emergence of Islamic sects such as Harijiyya (which appeared as a result of arbitration issue), Shiite, Kadariyya, Mu'tazilah, Ahl al-Hadith, Ash'ariyya, Maturidiyya, Bab movement of the 19th and Bahaiyya clearly indicates that people's commitment to a single holy source during the movement of revelation turned into the sectarian obligations which emerged as a result of human activities.

This hypothesis is not specific to Islam. On the contrary, it is also valid for the pre-Islamic periods. In addition, does this similarity between Islam and other religions mean that the result is also the same? In other words, did the emergence of these parties cause fights and massacres between Islamic sects? This was the case in Europe. Or did people just declare themselves innovators, sinners or disbelievers and did their conflict stay at this level? This question should be answered by reflecting the quality of doctrine-related issues among the Islamic sects. Accordingly, disputes between the Islamic sects and parties did not harm the doctrine of Tawhid, the essence of Islam. All of these sects and parties agreed on certain issues such as God's presence and unity, demonstration of Prophecy, and the Quran's divine message. However, sects and parties had disagreements regarding God's names and titles and presented different ideas whether these titles are related or unrelated to God. However, the status of people who committed major sins and whether God forgave sins were brought to attention, and ideological differences regarding the divine justice occurred. This and similar topics are included in the subjects of kalam discipline. Similarly, disputes regarding the discipline of "rijal" which means criticizing the hadith narrators, narration conditions and correctness qualities occurred among the followers of Ahl al-Hadith. After recording the hadiths, these disagreements significantly decreased despite still being present. As understood from the evidence, the disputes between the parties did not affect the essential Islamic topics such as Tawhid and Nubuwwat, and they were limited to certain particular issues. Accordingly, these disputes between the Islamic sects are quite different to those experienced in other religions.

3.1.1. Imamah:

It is better to examine the issue of imamah within the field of sectarian fiqh and under the title of Siyasatu ash-Shariyya. However, sectarian historians such as Baghdadi, Shahristani and Ibn Hazm reviewed the issue of imamah within the doctrine disputes as faith and sacrilege-related topics were needed.

According to Ahl al-Sunnah, (on the contrary to what Shiite claimed)³¹, the Prophet passed without leaving a caliph to conduct the religious and mortal policy to the Muslims. Sahabas agreed upon the caliphate of Abu Baqr as a result of the negotiations. Afterwards, Umar and Uthman became the caliphs. There was no objection among Ali's supporters regarding the imamah until that period. However, after Uthman was killed, disputes regarding the stories of Uthman's killers and imamah emerged. Ali's supporters claimed that Ali and his children deserved caliphate but Bani Umayya forcibly captured caliphate. Meanwhile, Harijis denied everybody, stating that anybody can be caliph.

As noted above, it can be said that the issue of imamah is based on an ideological ground. Imamah Shiite focused on the imamah ideology in the center of doctrines and approached to this issue from a doctrine-related perspective.³² As a result, the issue of imamah was discussed more than other controversial issues.

As the imamah ideology was reviewed in the field of doctrine, political parties performed certain extreme actions such as refuting one another. The office of caliphate, which aimed to gather Muslims under a single flag but did not succeed all the time, is in the basis of the imamah topic. Umayyad, Abbasid and Ottoman caliphate from different periods could not manage to end these disputes. Certain separatist movements such as Fatimis and Harijis in Egypt and Northern Africa kept their presences.³³

3.1.2. Major Sin:

The issue regarding the status of those committing great sins turned into armed conflicts between Harijis and other Islamic parties. Harijis stated that Umayyad and Abbasid caliphs became disbelievers as they committed major sins and lost their caliphate-related characteristics, and that their blood and goods are legal. Thus, the issue of imamah caused conflicts and protests from the Azarika branch of Harijis.³⁴ Accordingly, the issue of imamah was transformed from a dispute to the reason of punishment to be applied to those who were accepted to have abandoned Islam.

³¹ See: *Ahkamu Al-Wasiyati Mutabikatun li Fatawa Maraji'i ash-Shiati al-Imamiyyati al-Muasirin*, <http://www.aqaedalshia.com/ahkam/waseya/index.htm>

³² See: *Usulu Akaidi ash-Shiati al-Mu'tamada*, <http://www.aqaedalshia.com/MATHHAB/aqaed/index.htm>

³³ Fathi Zaghrut, *an-Nawazilu al-Kubra fi at-Tarihi al-Islami*, (First Edition), Daru al-Andalus al-Jadida, Cairo 2009, p. 67-93.

³⁴ Abu Faraj Abd al-Rahman ibn Al- Jawzi (d. h. 597), *Al-Muntazam fi'Tarih*, ed. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Ata, Daru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, Beirut, VI, 69; Muhammed Suheyle Takkush, *Tarihu'dDevleti'l-Emevviye* (Seventh Edition), Daru'n-Nefâis, Beirut 2010. p. 83.

3.1.3. Names and Titles:

One of the doctrine-wise controversial issues between the Islamic parties is related to God's names and titles. There are three basic opinions in this regard; Ah al- Hadith/Ahl al-Asar led by Ahmad ibn Hanbal, Mu'tazilah school called Ahl al-Nazar, and neutral Ash'ariyyah and Maturidi schools.

This study indicates the social reflection of ideological conflicts and grouping activities instead of different sectarian ideas. The effects of these ideological disputes which occurred after work-related trends emerged will be mentioned. Accordingly, this study reflects that Salafi trends were effective in certain regions and that certain anti-ideological trends emerged against these trends. Moreover, God's names and titles, which is critical in the differentiation between one sect and the other, will be reviewed.

Mu'tazilah agreed that there is an ancient and powerful creator of the universe, and that God's presence is ancient but titles and names are eternal. Ahl al-Hadith stated that all titles in the Quran and sunnah are ancient and that these titles should be considered without causing abeyance and assigning a physical presence with God as noted in the Quran and sunnah. Moreover, God's characteristics and titles are ancient, and no comparison is made between these names and titles, according to them. Ash'ariyya, on the other hand, found a middle point between two schools and reflected seven titles in this regard. They added the other titles to these seven titles. The idea preferred by Ash'ariyya followers is related to the apprehension of titles. Nasafi, a Maturidiyya scholar who wrote *at-Tabsira*, reflected the same idea. However, he also said that the titles had a meaning different than the particular scope, and they are neither relevant nor irrelevant to the people possessing the titles.³⁵

Imam Ahmad ibn Hanbal's sufferings in regard to the Quran public (creation) and incidents known as "mihna" clearly reflect the problems experienced in regard to the names and titles of God. Evidence indicates that caliph Mamun forced people to follow Mu'tazilah ideology and oppressed the protesters, and Ahmad ibn Hanbal was sentenced to prison and tormented due to rejecting this approach. After these incidents, Mu'tasim achieved the office of caliphate, oppressed Mu'tazilah, and made the case to the detriment of Mu'tazilah.³⁶

³⁵ See: <http://www.alukah.net/library/0/5282>

³⁶ Taqi ad-Din Abu Muhammad Maqdisi, *Mihnah Al- Imam Ahmad b. Hanbal*, Ed. Abdullah Turki, p. 38-73.

3.2. The Reasons for the Conflicts Between the Sects

3.2.1. A One Sided Perception

Musfir Kahtani states that the fiqh-related discussions that started between Hanbalis, Mu'tazilah and Ash'ariyya in the hijri fourth century and continued in the fifth century were transformed into the basic theological discussions, and this was among the factors causing sectarian disputes. Naturally, this makes the people with the knowledge of ruling case to make decisions who make a mistake as somebody who is an innovator on the wrong path. Accordingly, the reason for this is that kalam is regarded superior to other disciplines and made a sacred element.³⁷ Ibn al-Taymiyya confirms this idea in *Majmu'u al-Fatawa* and states the following: Methodological (doctrine) and particular separation of religion was not done by the salaf. Accordingly, people with ruling case become those who make mistakes or good actions (in their doctrines) as long as they make the best efforts in methodological and particular aspects and follow the principles regarded reliable.³⁸ This approach of Ibn Taymiyya arises from the danger formed by the separation of different groups in the ummah and related to the particular bigotry of these groups. He made efforts to minimize the level of the conflicts in the ummah. While doing so, he rejected the differentiation between methodological and particular approaches. There were no disputes arising from methodological and particular aspects between the first generations. According to Kahtani, the reason for the methodological conflicts in this period was that kalam was supported more by other disciplines. Making the discipline of kalam taboo and following it as so caused the emergence of tawhid-related fatwas and doctrine-wise fiqh. In addition to these details mentioned as the reasons for sectarian disputes with doctrine-related aspects, the one-sided perception and belief that the truth only belongs to a section can be added too. Historical works are full of the examples arising from the ideological differences related to one-sided perception. The examples may include prevention of anybody walking on a road, attacking houses, breaking musical instruments or encouraging a blind person to say words to the detriment of Shafii or another sect.³⁹ In addition, briefly checking the works of Kalam and Sectarian History will support this idea.

On the other hand, along with the sacred parties such as Harijis, Kadariyya, Mu'tazilah and Rafiziyya, which are called (*Firkay al-dalla*), the issues regarding which sect was accepted to have achieved salvation (*Firkay al-najiyah*) and called

³⁷ Misfir ibn Ali al-Kahtani, *Kiraatun fi Fikhi al-Ayshi Maa'l-Ahari fi al-Mazhabi al-Hanbali*, <http://saaaid.net/Doat/msfer/index.htm>

³⁸ Muhammad Harbi, *Ibn Taymiyya wa Mawkiifuhu min Ahammi al-Firaq wa ad-Diyanat fi Asrihi*, (First Edition) Daru Alami al-Kutub, Beirut 1987, p. 56.

³⁹ Abu Baqr Ahmad ibn Ali al-Baghdadi, (d. h. 463), *Tarihu Madinati as-Salam*, (First Edition), ed.: Bashhar Awwad Ma'ruf, Daru al-Gharbi al-Islami, Cairo 2001, V, 121; Ibn Asir, Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad (d. h. 630), *al-Kamil fi at-Tarikh*, ed.: Abu Suhaymin al-Karmi, Baytu al-Afkari ad-Dawliyya as-Suudiyya wa al-Urdun, nd., VI, 308.

Ahl al-Sunnah wa al-Jamaat was are still unsolved. In addition, although both are from Firkay a-najiyah (in Baghdadi's words, from Ahl al-Sunnah wa al-Jamaat), Ahl al-Hadith had certain accusations toward Ahl ar-Ray.⁴⁰ Additionally, many theological issues regarding names, titles and ruyatullah are discussed between Hanafis, Shafiis, Asharis, Maturidis and Hanbalis, and these groups sometimes directed one another to Kadariyya and Mujassima. For instance, Ash'ariyyah called its opponets, Mujassima and Mushabbiyya, which was also the case for the malevolent Ibn Kushayri.⁴¹ According to Shatibi, sects become a party if they oppose one another in general issues rather than the particular ones. He reflects his approach in this regard as follows: *"These sects become a party if one of them opposes Firkay al-Najiyah in canon issues concerning one of the religious principles. There is no such reason to become a party in ancestry topics appearing insignificant and exceptional. Having disputes in general issues causes sects to become party..."*⁴²

The decision made by the fatwa council in Saudi Arabia is as follows:

*"Whoever is a subject to the Quran, methodological and actual Sunnah and ummah practices is regarded as a part of firka al-najiyah and ahl al-sunnah wa al-jamaat. However, whoever considers their idols as God and opposes the Quran and true Sunnah due to their ideas and approaches or interprets the Quran and Sunnah works in a way rejected in Arabic and disapproved by Islamic Legal Authorities, they are no longer regarded as Ahl al-sunnah and become one of the seventy two sects all of which will go to hell as noted by the Prophet. The most obvious indicators of these parties are that there is no possibility for an interpretation in the Quran and Islamic Legal Works and Methods which will justify their acts because they deviated from the Quran, Sunnah and religious practices."*⁴³

Despite this fatwa with a clear message, Salafi philosophers of the present time accuse Ash'ariyyah of innovation in regard to names and titles. However, Ash'ari people interpret these issues as much as how their languages permit. Ibn Usaimin agrees Ibn Taymiyya's ideas and makes the following statement in regard to the concept of Ahl al-Sunnah: *"If we accept Ahl al-sunnah as a group opposing Rafizis, all parties including Mu'tazilah, Ash'ariyyah and believers are included to the scope. However, the exact definition of Ahl al-Sunnah indicates that it is Salaf al-Salihin who agrees and embodies Sunnah. In this case, Ash'ariyyah, Mu'tazilah and Jahmis are excluded from Ahl al-Sunnah."*⁴⁴

⁴⁰ Abu al-Mansur Abd al-Kadir Baghdadi, (d. h.429), *al-Farku Beyne al-Firak*, (First Edition) ed.: Muhammad Muhyiddin Abd al-Hamit, Daru at-Talal', Cairo 2009, p. 27.

⁴¹ Abu al-Faraj Abd ar-Rahman Ibn Jawzi, *al-Muntazam fi'Tarih*, ed.: Muhammad Abd al-Kadir Ata-Mustafa Abd al-Kadir Ata, Daru al-Kutubi al-Ilmiyya, Beirut nd., XVI, 181.

⁴² Abu Ishaq Ibrahim ibn Musa ash-Shatibi, (d. h. 790), *al-I'tisam*, ed.: Hasan Ali Salman, Maktabatu at-Tawhid, Cairo nd., p. 712.

⁴³ <https://islamqa.info/ar>

⁴⁴ Ibn Usaymin, *ash-Sharhu al-Mumtli'*, XI, 30; Ibn Taymiyyah mentioned about this in *Minhaju as-Sunna* before Ibn Usaymin. See: II, 221. However, Ibn Usaimin obviously excluded interpreters from the scope of Ahl al-Sunnah in regard to God's titles although Ibn Taymiyyah did not do so.

Expressions of primary Salafi figures such as Ibn Taymiyyah and Ibn Usaimin reflect a cautious approach. The reason for this is that the knowledge levels of the people of this age are not high enough to objectively grasp the doctrine-wise issues. Therefore, such a separation with the statement that this is or is not from Firka al- Najiyah is not correct in such an environment.

3.2.2. Participation of Administrators to Sectarian Discussions

One of the clearest indicators of sectarian disputes is the participation of administrators to the discussions between methodology and fiqh authorities and their support to a sect against another, which weakens the ummah and causes divisions. As seen in all physical rules, every action *has* a reverse and equal *reaction*. In this case, what did caliph Mamun do in the issue of Halk al-Quran? He issued a letter and sent it to his certain officers. He told them to test those from Ahl al-Sunnah in this regard, to release those who say the Quran is created, and to imprison and torment those who say the Quran is not created. Historical books have lots of information except this example regarding those who lived in that era. This period, which was called the mihna process, continued in the periods of Mutasim and Wasik-Billah and was terminated during the era of caliph Mutawaqqil.⁴⁵ Imam Malik was tormented, his arm was dislocated, his beard was cut, and he was carried on a camel as so.⁴⁶

If caliphs had not supported an idea and forced those who rejected this idea, these would not have occurred. Caliphs considered their ideas as indisputable truth while the opposing ideas were myths. As a result, there were extensive disagreements between those who defended or rejected the kalam ideas reflected by the caliph. The authority of caliphate did not end these disagreements although the contrary was expected by them.

3.2.3. Time-wise Alienation

Sects were deviated from their main principles through the efforts of new generations in the period since their establishment. The indicators of these deviations should be examined separately. This examination should be made in regard to methods and particular aspects. The reason for the ideological disagreements between the founders of sects and their followers in fiqh-related topics is related to the changes which occurred in time. Moreover, the

⁴⁵ Harbi, *Mihna*, 38-71.

⁴⁶ For the Mihna of Abbasid caliphs and Ahmad ibn Hanbal, see: Shahabuddin ibn Imad al-Hanbali, (d. h. 1089), *Shazaratu az-Zahab fi Ahbari man Zahab*, (First Edition) ed.: Abd al-Qadi Arnawut-Mahmut Arnawut, Daru ibn Qasir, Beirut 1988, II, 351.

disagreements between the methodological people despite being in the same school arise from the rational and ideological differences of every period. Similarly, the external ideological trends influenced the approaches of kalam authorities. In addition, political and social factors shaping the environment were also influential.

Mu'tazilah can be reflected as the most popular kalam party in the history of Islam. Mu'tazilah was divided into Baghdad and Basra schools following its establishment. It was later divided into more than 20 parties according to what Baghdad reflects. It is a fact that divisions in a group are natural. These divisions are experienced among party members, too, and this is also natural for them.

Vassili Podossetnik says the following: "Life is integrative and contradictory. This contradiction is the source of development and movement."⁴⁷ The Marxist principles do not change this fact whether we accept them or not. This is valid for the history or sects at least. These internal divisions happened all sects including Mu'tazilah. This is a historical reality reflected by scientific studies.

3.3. Results of Transformation

3.3.1. Change of Roles between Religion and Sects

Certain followers of certain sects display excessive attitudes, considering their sects as a religion. This change of role between religions and sects for people covers the period between when religions were reflected through revelations and when religious people experience them. Therefore, certain old and new sects needed to directly consult the essential sources of religion. Muslims received all of their knowledge regarding their religions, theological systems, practices and actions from their grandfathers or masters. Such actions of Muslims actually reflect the adoption of a sect or idea instead of a religion. As noted before, certain changes occurred in the periods when ideological isolation occurred and theological inactivity emerged in Islamic society. A religious Muslim who is committed to his/her sect considers anything opposing the followed sect as non-religious. Such a consideration is far from what should happen. As defined in this study, religion consists of the divine orders and prohibitions targeting one's happiness. Sect, on the other hand, is people's efforts to perceive these orders in line with God's will.

Even certain contemporary sects which opposed imitating the sects and approved doing so in the public although they did not prefer it, faced the same problems. However, contemporary Salafi sects could not save themselves from the issue of changing roles between the religion and sects through their approaches. Ibn Baz, a contemporary Salafi imam, is asked the following: Is it necessary to imitate

⁴⁷ Wassili Podossetnik-Ovehy Yakhot, *Elif Ba al-Maddiyya al-Jadaliyya*, (First Edition) trans.: Ghorg Tarabishi, Daru at-Tali'a, Beirut 1979, 57-60.

four sects or should one act religiously by reviewing the issue without considering the ideas of imams as they did so in the past? He replies as follows: *"This might not suit certain people. However, this is correct for qualified people. Moreover, one does not need to imitate another. Saying that it is necessary to imitate the imams of four sects is wrong."*⁴⁸

Ibn Baz rejects the question "is it necessary to adopt a sect?" saying this would cause bigotry or a blind imitation. However, he said it would be accepted without bigotry. He also stated the following for Salafiyya: *"Salafiyya is not a sect but the true path. Salafiyya means following the path of the ancestors in regard to showing faith in God's names and titles and accepting them without making amendments, making them invalid or doing anything personal or preferential. Evidence is used in this regard. A blind imitation or bigotry is not accepted. This is the wish of Salafiyya. Salafiyya is the path of the Prophet. It is the path of the sahabah. This is tarikat al-Muhammadiyya."*⁴⁹

What is true is that Salafiyya is the total of what was conveyed from the statements, actions and practices of the Prophet and sahabah and practices of the best followers with a human perception depending on time and place. This is not the exact religion. On the contrary, it is the final point achieved through the correct reflection of the exact religion and ideas of most scholars. The difference between these two is critical.

Claims of sects' followers that their sects are correct while the others are wrong are understandable despite being wrong. However, they state that they have the divine truth and this truth is specific to certain people, which cannot be accepted. If they do so, they would bless the non-sacred objects or subjects and assign divine qualities to people. In this case, they regard others in a perversion causing them to commit sacrilege. This is an important point in regard to the change of roles between religion and sects.

The concept of Nasara used to refer Nasira, the city where concepts of faith and characteristics which people did not discuss during the era of the Prophet and sahabah, three parties emerged among the following generations. These are Harijis, Murjiah and Ahlu al-Hadith. The first two claimed that faith has a single element and it is spiritually confirmed, but Ahl al-Hadith claimed that it had more than one element. Ibn Taymiyya and other people indicated that Salafiyya agreed on this issue.⁵⁰

In addition to these discussions, a significant point should not be ignored in the concept of takfir. This point is among the important and continuing issues of the present. It is closely related to the period we have been living for some time. In other words, single dimension and violence following the Soviet Union which ended in the previous century. The only dominant pole still exists ideologically and

⁴⁸ <http://www.binbaz.org.sa/fatawa/189>

⁴⁹ <http://www.binbaz.org.sa/fatawa/189>

⁵⁰ Ibn Taymiyya, *Majmu'ul Fatawa*, Prep.: Muassasatu al-Malik Faht, Wazaratu al-Awkaf, Saudi Arabia 2004, VII, 14.

theologically despite losing its political and financial activity. This paves the way for the emergence of modern Hariji parties and publication of their ideas. The single-type religious perception of Harijis reflects an agreement over the new world order.

The idea of achieving the exact truth creates opposition at different levels and with different dimensions. It should be noted that the real truth for the believers is the divine revelation. The conceptions, understandings, recognitions, practices and exercises other than that are just relative concepts.

The problem of modern Salafis is that they make efforts to match their lives with the lives of people during the first three centuries, and they sanctify these eras. The difference between two different approaches should be reflected here. The first is as follows: *"This is the most accurate, concrete and credible idea we have seen."* The second is as follows: *"The most accurate idea belongs to Ahl al-Sunnah and congregation. This is the confirmed party that achieved salvation."* There is a great difference between these two approaches, but there are some disputes regarding the definition and content of Ahl Sunnah wa al-Jamaat. The following question can be asked: What or who is Ahl al-Sunnah? Are Mu'tazilah, Harijis, Ash'aris, Maturidis, and Zaydiyya, a branch of Ahl Sufism and Shiite, regarded to be from Ahl al-Sunnah? Ibn Taymiyyah defines these two concepts from two points. He considers all groups except Shiite to be from Ahl al-Sunnah when he approaches to the issue as an anti Rafiza-Shiite figure. However, when he considers the issue from perceptions different than noted above, he regards Ahl al-Sunnah as Ahl al-Hadith and does not add other parties to this group. In this case, it is clear that Ibn Taymiyya's definition is not complete. The second is not a complete definition as it is made based on the issue of names and titles.

Determination of the absolute truth and making it specific to a certain party or sect created certain problematic results. This just fed certain emotions such as chauvinism and superiority, insulting the other side, and attempted to persuade the other side by using violence. Such an approach caused an ideology that those with guns are right and their opponents have to obey them, which is the most dangerous aspect of the issue.

Conclusion

Transformation of religion into a sect turned the absolute divine truth into human facts. This transformation is not strange. Religion consists of divine texts and teachings. Sect, on the other hand, is the effort to understand and apply these teachings to others. There is no wonder that this kind of effort took place by Jews, Christians and Muslims. However, the dangerous point here is making sectarian or group ideologies a religion. Bigotry and inter-sectarian violence arise from this transformation. Violent acts between the sects, which occasionally causes death or

wards, were not experienced in Judaism and Islam as severely as Christianity. The reason for this is that the texts forming the basis of Islam were determined earlier and more credibly. This probably prevented the severe and extensive disputes experienced in other religions although it did not fully end the fight between the sects.

Absence of violent acts in Judaism parties does not mean that these conflicts were not experienced by them. There are many theological and sectarian differences between these parties. The reason for the absence of these violent acts for Jewish parties is that they represent the minority and lived under the authority of other states following the end of Palestine (Jerusalem) Kingdom. This continued until the establishment of Israel in the previous century. There were many Christian states when sectarian fights occurred between many sects.

This study reflected that certain issues occur between all religious people. Some of these disputes are related to theological issues while some are related to conceptions and practices. Parties and sects emerged as a result of these disputes. The borders of these disputes occurring between these parties and sects changed based on the conditions of the state. For instance, recording the religious texts earlier and more concretely minimized the number of possible ideological disagreements. However, not all disputes were totally solved. Although religious texts were recorded, how these texts were understood and practiced caused certain disputes.

The most important result of this study is that armed power was used to defend a sect or party in the past. This caused the dominance of single-sided perspective, emergence of ideological isolation, and occurrence of sectarian bigotry. Efforts of any parties or sects to be dominant over the other by using political power transformed the quality of disputes from ideological to conflicts and wars.

REFERENCES

- Abd al-Munim, Mahmut, *Mu'jamu al-Mustalahat wa al-Alfazi al-Fiqhiyya*, Daru al-Fazila, Cairo nd.
- Ashur, Said Abd al-Fattah, *Tarihu Avrupa fi al-Usuri al-Vusta*, Daru an-Nahdati al-Arabiyya, Beirut 1976.
- Baghdadi, Abu al-Mansur Abd al-Kadir (d. h. 429), *al-Farku Bayna al-Firaq*, (First Edition) ed.: Muhammad Muhyiddin Abd al-Hamit, Daru at-Tala'i, Cairo, 2009.
- Jamaladdin ibn Manzur al-Ansari, *Lisanu al-Arab*, (Third Edition) Daru as-Sadr, Beirut 2004, V, articles d-y-n.
- Jaroslav Cerny, *Diyanatu al-Misriyyati al-kadima*, (First Edition), trans. Ahmed Kadri, Daru ash-Shuruk, Cairo 1996/1416.

- Jawat Ali, *al-Mufasssal fi Tarihi al-Arap Kable al-Islam*, (Second Edition), Jamiatu al-Baghdad 1993.
- Abu Ashi, Abdallah-Abdallatif Sheikh Ibrahim, *Mu'jamu al-Mustalahatu ad-Diniyyati bi al-Lugati al-Ingiliziyya*, (Second Edition), Maktabatu al-Ubaykan, Saudi Arabia 1997.
- Abu Muhammad Ali ibn Hazm (d. 465), *al-Fisal fi al-Milali wa al-Ahwai wa an-Nihal*, (First Edition) ed.: Ahmed as-Sayyid Ali, Daru at-Tawfikiyya, Cairo 2013.
- Abu Tahir Muhammad ibn Yaqub Firuzabadi, *al-Kamusu al-Muhit*, (Eighth Edition) ed.: Muhammad Irkisusi, Muassatu ar-Risala, Beirut 2005, article d-y-n.
- al-Baghdadi, Abu Baqr Ahmad ibn Ali (d. h. 463), *Tarihu Madinati as-Salam*, (First Edition), ed.: Bashhar Awwad Ma'ruf, Daru al-Gharbi al-Islami, Cairo 2001.
- al-Makdisi, Abu Muhammad, *Mihnatu al-Imam Ahmad ibn Hanbal*, (First Edition) ed.: Abdullah at-Turki, Daru al-Hijr, Cairo 1987.
- as-Samuk Sa'dun Mahmut, *Mawsuatu al-Adyan wa al-Mu'takadatu al-Kadima*, (First Edition), Daru al-Manahij, Jordan 2002.
- as-Suwaidan, Tarik, *Filistin at-Tarih al-Musawwar*, Daru al-Ibdai al-Fiqri, Kuwait 2004.
- ash-Shatibi, Abu Ishaq Ibrahim ibn Musa (d. h. 790), *al-I'tisam*, ed.: Hasan Ala Salman, Maktabatu at-Tawhid, Cairo nd.
- ash-Shahristani, Muhammad ibn Abd al-Karim (d. h. 548), *al-Milal wa an-Nihal*, (First Edition), ed.: Badran Muhammad Fathullah, al-Hay'atu al-Amma li Kusuri as-Sakafa, Cairo 2014.
- Fathi Zaghrut, *an-Nawazilu al-Kubra fi at-Tarihi al-Islami*, (First Edition), Daru al-Andalus al-Jadida, Cairo 2009.
- Fattah, Irfan Abd al-Hamit, *al-Yahudiyiyatu Ardun Tarihi*, (First Edition), Daru Akar, Jordan 1997.
- Harbi, Muhammad, *Ibn Taymiyya wa Mawakifuhu min Ahammi al-Firaq wa ad-Diyanat fi Asrihi*, (First Edition) Daru Alami al-Kutub, Beirut 1987.
- Hasan, Muhammad Halifa, *Tarihu al-Adyan Dirasa Wasfiyya Mukarana*, Daru as-Sakafati al-Arabiyya, Cairo 2002.
- Ibn Jawzi, Abu al-Faraj Abd ar-Rahman (d. h. 597), *al-Muntazam fi Tarih*, ed.: Muhammad Abd al-Kadir Ata-Mustafa Ata, Daru al-Kutubi al-Ilmiyya, Beirut, ed.
- Ibn Asir, Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad (d. h. 630), *al-Kamil fi at-Tarih*, ed.: Abu Suhaymin al-Karmi, Beitu al-Afkari ad-Dawliyya as-Suudiyya wa al-Urdun, nd.
- Ibn Imad al-Hanbali, Shahabuddin (d. h. 1089), *Shazaratu az-Zahab fi Ahbari man Zahab*, (First Edition) ed.: Abd al-Qadi Arnawut-Mahmut Arnawut, Daru ibn Kasir, Beirut 1988.
- Ibn Taymiyya, *Majmu'ul Fatawa*, Prep.: Muassasatu al-Malik Faht, Wazaratu al-Awqaf, Saudi Arabia, 2004.

• Ibn Usaimin, *ash-Sharhu al-Mumti Ala Kitabi Zadi al-Mustanka'*, Compiled: Hazim Hanfar, 2014.

• *Mani' ibn Hammad, al-Mawsuatu al-Muyassaratu fi al-Adyani wa al-Mazahib*, (Fourth Edition), Daru an-Nadwati al-Arabiyya, Riyadh h. 1420.

• Nasir al-Kifari-Nasir al-Akl, *al-Muja fi al-Adyani wa al-Mazahibi al-Muasira*, (First Edition), Daru as-Sumayi, Riyadh h. 1413.

• Takkush, Muhammad Suhaila, *Tarihu ad-Dawlati al-Amawwiya* (Seventh Edition), Daru an-Nafais, Beirut 2010.

• Wassili Podosetnik-Ovehy Yakhot, *Elif Ba al-Maddiyya al-Jadaliyya*, (First Edition) trans.: Ghorg Tarabishi, Daru at-Tali'a, Beirut 1979.

• <http://alkalema.net/3arab/deen.htm>

• <http://dorar.net/adyan/608>

• <http://saaid.net/Doat/msfer/index.htm>

• <http://www.alukah.net/library/0/5282>

• <http://www.aqaedalshia.com/ahkam/waseya/index.htm>

• <http://www.aqaedalshia.com/MATHHAB/aqaed/index.htm>

• <http://www.binbaz.org.sa/fatawa/189>

• <https://global.britannica.com/topic/sacred>

• <https://islamqa.info/ar>

• <https://st-takla.org>

• www.aranthropos.com

جدلية التحول المذهبي ونتائجه *

د. سمير عمر كامل سيد

جامعة غازي عنتاب - كلية الإلهيات؛ قسم اللغة العربية: samirsayed200@gmail.com

الخلاصة:

ترصد هذه الأوراق حركة الانتقال من الدين إلى المذهب في لحظته التاريخية والاجتماعية والسياسية داخل الإسلام، ومن خلال هذا الرصد نتبين طبيعة هذا الانتقال من حيث وجوبه وحتميته التاريخية، لا في تاريخ الإسلام وحده بل في تاريخ الأديان السماوية الأخرى.

وأعني بالمذهب هنا: المعنى العقائدي والفقهية الشامل؛ لتلبس كل منهما بالآخر عند التطبيق من ناحية، ولصعوبة الفصل بينهما لشدة التداخل في الأذهان والتصورات من ناحية أخرى. وإن كنت قد حاولت التفريق بينهما داخل البحث إلا أن هذا التفريق هو تفريق شكلي لا يؤثر في المضامين كثيراً، لأنني عدت في النهاية واستعملت كلا المصطلحين مكان الآخر.

وقد تابعت هذه الورقة البحثية بعد ذلك الانتقال من المذهبية إلى التمدد، والذي قد يعني في صورة منه التعصب والتفوق حول الفكر الواحد باعتباره الدين الحق وما عداه هو الباطل، أو بمعنى آخر حدوث العودة للوراء من المذهب إلى الدين لشدة ارتباط كل منهما بالآخر ضمن تصورات الأتباع.

فكما أن هذه الورقة تنتقل من الدين إلى المذهب؛ فهي كذلك تبحث الاتجاه العكسي، وما نشأ عنه من تداعيات. إنها تبحث الانتقال في حركته الجدلية في كلا الاتجاهين، لرصد طبيعته وتحدياته ونتائجه.

الكلمات المفتاحية: الدين، الفرقة، المذهب، التعصب، الصراع، التكفير

Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları

Özet

Bu çalışma, İslam'daki din anlayışından mezhep anlayışına dönüşümün sosyal, siyasal ve tarihi serüvenini ortaya koymaya çalışmaktadır. Söz konusu dönüşümün tabiatı ve gerekliliğinden de anlaşılacağı üzere bu değişim, sadece İslam dini için değil bilakis Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer semavi dinler için de söz konusudur.

Araştırmamızda mezhep kavramını, hem fıkhi hem de itikadi mezhepleri içine alacak şekilde kullandık. Bunun sebebi, pratikte bu iki kavramın aralarındaki sıkı ilişkiden dolayı bir birinin içine geçmiş olmaları, teoride ise zihinlerde fıkhi ve itikadi mezhepleri bir birinden ayırmanın zorluğunu göz önüne almamızdır. İlk başta fıkhi mezhepler ile itikadi mezhepler arasında bir ayırım yapmayı düşündüysek de bu ayırımın içeriğe tesir etmeyen şekli bir ayırım olacağını düşünerek vazgeçtik. Bu sebeplerden dolayı hem fıkhi hem de itikadi mezhepler için mezhep kavramı kullandık.

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları" التي نشرت في العدد الخامس من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (سمير عمر كامل سيد، جدلية التحول المذهبي ونتائجه، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٧، العدد: ٥، ص ٢٠١-٢٢٤). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

Araştırmamızda daha sonra müntesiplerin, bir mezhebe tabi olduktan sonra ortak bir fikir etrafında birleşmek sureti ile bağılı oldukları mezhebin hak din, onun dışında kalan diğler bütün grupların ise batıl üzere olduğuna inanan mutaassıp bir mezhepçiliğle geçişi ele aldık. Buna başka bir ifade ile müntesiplerin tasavvurunda din ile mezhep arasındaki güçlü ilişkidten dolayı mezhepten dine doğru dönüşüm de diyebiliriz.

Yine bu araştırmamızda dinden mezhebe doğru bir hareketliliği ele aldığımız gibi, mezhepten dine doğru tam tersi bir hareketliliği ve bu hareketlilikten doğan neticeleri de ele aldık.

Bu araştırmaya çift yönlü diyalektik bir hareketliliğin tabiatını, tezahürlerini ve neticelerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Fırka, Mezhep, Taassup, Mücadele, Tekfir

Dialectic of Transition from Religion to Sect and its' Consequences

Abstract

These papers will monitor the movement of the transition from religion to doctrine in its historical, social and political moment within Islam. Through this monitoring, the nature of the transition will be seen in terms of historical necessity and inevitability, not only in the history of Islam but also in the history of other religions (Judaism and Christianity).

I mean the doctrine here the comprehensive doctrinal and doctrinal meaning; to wear each other in the application on the one hand, and the difficulty of separating them to the intensity of overlap in the minds and perceptions on the other hand. If you have tried to differentiate between them in the search, but this differentiation is a formal separation does not affect the content very much.

This paper then followed the transition from sectarianism to doctrine, which may mean in the form of intolerance and hypocrisy around the one thought as the true religion and the other is falsehood, or in other words the return of the back of the doctrine to religion because of the intensity of the association of each other within the perceptions Followers.

Just as this paper moves from religion to doctrine, it is also looking at the opposite direction and its implications. It is looking at moving in its dialectical movement in both directions, to monitor its nature, manifestations and consequences.

Keywords: Religion, sect, doctrine, intolerance, conflict, penanc

المدخل:

هل حدث تحول من الدين الذي هو تصور للعالم والإنسان، جاء به الوحي في لحظة معينة، إلى مذهب في هذا الدين؟ ثم انقلب المذهب إلى دين في عملية تبادل الأدوار؟ يعني تحول من الأوسع إلى الأضيق، أو

بعبارة أخرى من المطلق إلى المقيد؟ وهل هذا التحول ضرورة كونية وسنة حتمية في تاريخ الأديان عند تفاعل البشر معها عبر التاريخ؟ وإذا كان ضرورة، فما حدود معرفة المتدينين بالمذهب لحقيقة هذا التدين، وأبعاده ونتائجه؟ تساؤلات تحاول هذه الورقات الإجابة عنها.

إنه لمن المفيد في البعد الاستمولوجي أن يشرع البحث في تأصيل مصطلحاته المستخدمة فيه: (الدين والفرقة والمذهب) قبل الدراسة، مما يعزز التصورات المعرفية التي تنبني عليها المقاربات البحثية بعد ذلك.

أولاً: تأصيل المصطلح:

أ- الدين: قال ابن منظور: الدين بمعنى الطاعة والقهر من دان له الأمر^(١)، ولقد عرف «جاستروف» الدين بأنه: «اعتقاد البشر بقوة أعظم منه تقوده، ولا تنقاد إليه وهذه القوة هي قوة غيبية خارج حدود عالم المحسوس، لها تأثير قوي في حياة الإنسان، من خلال مجموعة من الأوامر والنواهي»^(٢) أو كما يعرفه «جيلنر» بأنه: «جملة من المبادئ التي تدين بها أمة من الأمم اعتقاداً أو عملاً»^(٣) وهذه القوة الغيبية لها سلطة التشريع والجزاء بالثواب أو العقاب، لذلك قد يأتي الدين بمعنى الحساب، ومنه قوله تعالى: ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾^(٤) [الفاحة]^(٥). وهو اسمٌ لجميع ما يُتَعَبَدُ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ به^(٦)، ومن لفظ الدِّين جاء الدِّيان، وهو المحاسب الذي يقضي بين الناس في يوم الدينونة الكبرى، وقد وجاء تعريف كلمة الدين في دائرة المعارف البريطانية بأنه: القوة التي يعتقد المتدينون بوجودها، ولها تأثير تحويلي على حياتهم ومصائرهم^(٧). وفي قاموس الكتاب المقدس مادة: (دي ن) تأتي كلمة دان وهي: «اسم عبري يعنى "القاضي"، وهو خامس أبناء يعقوب حيث تنبأ له أبوه بقوله: دان، يدين شعبه كأحد أسباط إسرائيل»^(٨).

وعلى ذلك فالدين إذن: هو الطاعة والخضوع لِحُكْمِ حاكمٍ قاضٍ ومُجَازٍ يفرض الجزاء في يوم الحساب. إذن من شرائط هذا التعريف يمكن أن نخرج بمجموعة من المبادئ:

القوة الغيبية المهيمنة على جميع المخلوقات ومنها الإنسان في مسائل البدء والمعاد وغيرهما.

الإنسان وهو الطرف الثاني المتأثر بهذه القوة، والخاضع لها باعتبار تدينه.

(١) لسان العرب، محمد بن منظور الأنصاري، ج ٥، مادة د.ي.ن.

(٢) المفصل في تاريخ العرب قبل الإسلام، ٢٨، ٢٩ / ٦.

(٣) المجتمع المسلم، انثروبولوجيا الإسلام، ٠٤ / ٠٢ / ٢٠١٧ على الرابط: <http://cutt.us/Ot4wk>.

(٤) لسان العرب، ج ٥، مادة د.ي.ن.

(٥) القاموس المحيط، محمد بن يعقوب الفيروزآبادي، مادة د.ي.ن.

(٦) 16/03/2016، على الرابط: <https://global.britannica.com/topic/sacred>.

(٧) الكتاب المقدس، سفر التكوين ٤٩: ١٦.

محاولة هذا الإنسان المتدين التقرب إلى هذه القوة الغيبية بمجموعة الشعائر والطقوس التي فرضها عليه إيمانه، لنيل السعادة، أو الفرار من الشقاء^(٨).

ب- الفرقة: يذكر ابن منظور الفرقة في مادة (فَرَقَ) وهي خلاف (جَمَعَ) فيقول: إن الفرقة: مَصْدَرُ الافتراقِ وهي طائفة من الناس أقل من الفريق، والتفريق: التنجيم، ومنها: ﴿وَقَدْ أَنَا فَرَقْتُهُ﴾ (الإسراء: ١٠٦)، بقراءة من شدد الراء، أي: نزلناه مُنَجَّمًا، والفِرْقُ القِسْمُ، والفِلْقُ إذا انفلق. وكأن لفظ الفرقة قد التصق بالمعتقد المخالف لمجموع ما تعارف عليه أهل الدين في الأصول في الاصطلاح، لا ما اختلف فيه المتدينون في الفروع العملية، ولذلك يصح أن يقال في الإسلام: فرقة المعتزلة في مسائل الأصول، في حين لا يقال في الفقه فرقة الشافعية^(٩)، ويعزز من ذلك اتخاذ أصحاب كل فرقة عقديّة مذهباً فقهياً مناسباً تأكيداً على افتراقهم من الناحيتين الاعتقادية والعملية.

والحق أن هذا المصطلح لا يلقي أريجاً من المسلمين؛ فنرى رمي أهل الفرق تارة بالتبديع أو التفسيق وأحياناً التكفير إنَّ الافتراق عن جماعة المسلمين في أمرٍ يقتضي الخروج عن أصولهم في الاعتقاد، أو الشذوذ عنهم في المناهج، أو الخروج على أئمتهم، أو استحلال السيف فيهم، فمن فعل من ذلك شيئاً فهو مفارق^(١٠). ونخلص من كل هذه التعريفات برؤية مقارنة لما نحتاج إليه، وهي أن الفرقة: افتراق طائفة من الناس عن مجموع ما اصطلاح عليه أهل أي دين في الأصول في الأساس، ثم يتوسع الافتراق ليشمل الشعائر والطقوس العملية لهؤلاء المفرقين في مرحلة تالية، بمعنى تكوّن الفرق يسبق تكوين المذاهب الذي سيأتي تعريفه لاحقاً ويشمله في الوقت نفسه.

ج- المذهب: يقرر أهل اللسان أن المذهب مصدر من ذهب وهو السير والمرور، أو هو محل الذهاب وزمانه، وهو الاعتقاد والطريقة المتسعة، ثم استعمل فيما يصار إليه من الأحكام أو هو: «المعتقد الذي يذهب إليه والطريقة والأصل»^(١١)، وجاء في الموسوعة الميسرة أن المذهب هو: «مجموعة الآراء والأفكار التي يراها أو يعتقدونها إنسان ما حول عدد من القضايا»^(١٢). وجاء المذهب في معجم المصطلحات الدينية باللغة الإنجليزية بمعنى: «مدرسة دينية فكرية» (A religious school of thought)^(١٣).

وخلاصة التعاريف السابقة يمكن أن يصاغ في تعريف واحد يشملها جميعاً فيكون المذهب: هو طريقة

(٨) موسوعة الأديان والمعتقدات القديمة، ١٩.

(٩) مفهوم الفرقة عند العلماء المسلمين، ٧١.

(١٠) تعريف الافتراق لغة واصطلاحاً، مقالة الكترونية على موقع الدرر السنية: <https://dorar.net/firq> /7، وانظر في

هذا المعنى بعبارة ابن الجوزي: تلييس إيليس ١٩/١.

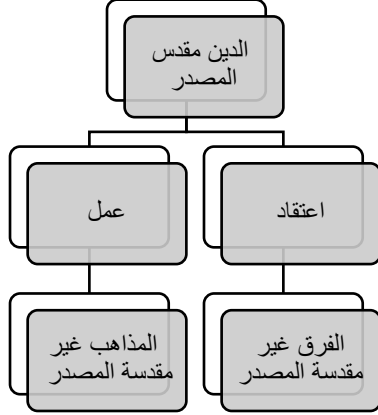
(١١) معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية، ٤١/٣.

(١٢) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب، ١١٤٢/٢، والموجز في الأديان والمذاهب المعاصرة / ١٠.

(١٣) معجم المصطلحات الدينية باللغة الإنجليزية/ ٥٢.

في تصور الأحكام العملية، يذهب إليها الأتباع تستند إلى معتقد ما، داخل وحدة كبرى هي الدين.

واستناداً إلى هذا التعريف وإلى الذي سبقه عند الحديث عن الفرق لا يمكن الفصل بين العقيدة

والشريعة فصلاً تاماً، فكلا التعريفين يحمل جانباً منها، غير أننا لا نجافي الحقيقة لو قلنا إن العقيدة غالبية على تعريف الفرق، في حين أن الشريعة والجوانب العملية غالبية على تعريف المذهب غلبة استعمال، والدين في النهاية يشمل الجميع بالرجوع إلى تعريفه السالف أيضاً، غير أن الأديان السماوية اتسمت بالقدسية الإلهية في فترات الوحي، على حين افتقدت المذاهب والفرق تلك المزية القدسية لأنها جاءت في مراحل تالية بعد انقطاع الوحي، حيث تشكلت في النهاية بأيد بشرية. انظر الشكل التالي:

ثانياً: التحول التاريخي من الدين إلى الفرق والمذاهب قبل الإسلام:

أ- اليهودية: إن المتتبع لتاريخ الديانة اليهودية يجد عدة ملاحظات جديرة بالذكر:

تؤكد كتب تاريخ الأديان على التطور والتغير عبر الأزمان في أصول الدين اليهودي وفروعه بحيث انتهى الأمر إلى تحوله عن أصله الإلهي الذي جاء به موسى في التوراة، إلى مجموعة من الفرق والمذاهب اليهودية، وربما كان سبب التغير والتحول في نظر «محمد خليفة حسن» وقوع اليهود في أكثر تاريخهم تحت حكومات مخالفة لهم في الاعتقاد بالوحدانية، كالفرس والآشوريين والمصريين القدماء، مما كان له أثر في تحويل الديانة اليهودية عن مسارها الأول، ويضاف لذلك حالة الشتات التي عاشها الشعب اليهودي في فترات طويلة من عمره^(١٤)، حيث انعكس ذلك التشتت الاجتماعي بينهم على التصورات العقيدية والتشريعية بلا شك، وربما كان من عوامل التطوير والتغيير التي أصابت الديانة اليهودية تلك الانتقادات الواسعة التي وُجّهت إليها من الإسلام، وإذا وضعنا بجانب هذا تباعد الفترة الزمنية التي استغرقتها كتابة العهد القديم حوالي 1000 سنة تقريبا، مما يفتح باب التأويل واسعاً، تصح هذه الفرضية التي رمينا إليها.

إن تدخل الأيدي البشرية في نصوص الكتاب المقدس بالزيادة والنقصان في أحيان كثيرة لا ينكره نقاد العهد القديم^(١٥). ذلك أن التحول من طور البداوة إلى التحضر في المجتمع اليهودي قد استغرق ثلاثة قرون لم يكن لهم فيها مجتمع موحد، ولم يتم لهم ذلك إلا بعد تأسيس مملكة أورشليم حيث أعطى الله العهد لداود بملك

(١٤) تاريخ الأديان دراسة وصفية مقارنة، ١٨٠.

(١٥) انظر اليهودية عرض تاريخي، ٧٩، ٨٠، نقد العالمين الألمانين فلهوزن وكارل كراف لنصوص العهد القديم.

أرض فلسطين على جبل صهيون^(١٦)، وذلك كله جاء بعد فترة كبيرة من وفاة موسى وهارون عليها السلام. يؤكد «ريتشار فريدمان» أن من سجل التوراة ودونها كان أحبار اليهود بأنفسهم تحت ظروف تاريخية غاية في القسوة من الاضطهاد والترويع والتشتيت، والتوراة في مجمل أسفارها باستثناء الوصايا العشر هي تسجيل لتاريخ بني إسرائيل، من عناية الرب إله يهود بشعبه ونجاته لهم، ومجازاته العصاة منهم، ووعوده لهم بالتمكين، لكن ذلك كله لا يقيم ديناً فكان لزاماً على الجماعة اليهودية إن أرادت البقاء وسط طوفان الحياة، ثم الصمود بعد ذلك أمام النصرانية والإسلام أن تؤسس لنفسها تشريعاً يستمد من تعاليم موسى شيئاً ومن المستجدات الحياتية شيئاً آخر، ولتلك الظروف مجتمعة تفرق اليهود فأصبحوا منذ انهباء مملكة يهوذا وحتى العصر الحديث شعباً بلا أرض، وفي أحيان كثيرة شعباً بلا لغة موحدة. لذا كان لزاماً عليهم تدوين القوانين التي تحكم اليهود وترعى شريعتهم فكان التلمود، وهو كتاب اليهود الثاني بعد التوراة وهو يتكون من جزئين: المشناة (MISHNAH) التي جمعها يهوذا هاناسي JUDAH HANASI فيما بين 190 و 200 م وهي المتن، والجمارا (GEMARA) وهما اثنان: جمارا أورشليم التي جمعت حوالي عام 400 م، وجمارا بابل التي جمعت عام 500 م، التي تعني شرح المتن^(١٧)، والذي يهنا هنا هو تأكيد «موسى بن ميمون» أنه «منذ أيام معلمنا موسى حتى حاخامنا المقدس يهوذا هاناسي لم يتفق أحد من علماء اليهود على أية عقيدة من العقائد التي كانت تُدرس علانية باسم القانون الشفهي، بل كان رئيس محكمة كل جيل أو نبيُّه يضع مذكرة عما سمعه عن سلفه وموجهيه، لينقلها شفهيًا إلى شعبه»^(١٨).

إذن فقد بات التحول من أصل الدين الذي جاء به موسى عليه السلام إلى فرق ومذاهب عقدية وتشريعية أمراً لا مفر منه عند اليهود، وربما كان هذا هو السر الذي يفسر لنا شدة الاختلاف بين طوائف اليهود عبر العصور، لأن مساحة المتفق عليه بين هذه الفرق أقل بكثير من مساحة المختلف فيه، فمثلاً يذكر الشهرستاني المتوفى سنة 548 هـ أن فرق اليهود اجتمعت على نبوة موسى، وعلى أن التوراة قد بشرت بواحد بعد موسى هو: «المسيح» صاحب السبب المخلص للشعب، ثم اختلفت في تعيين ذلك الواحد، أو في تعدده إلى أكثر من واحد، وفي صفته وظهوره، وكذلك اختلفوا في إثبات التلمود كمصدر للتشريع أو عدم إثباته، وفي نبوة «هارون» و«يوشع بن نون» أو عدمها، وفي القرابين والأضاحي والأعياد والصلوات اختلافاً بيناً^(١٩)، ونظرة سريعة إلى فرق اليهود من الفريسيين، والصدوقيين، والحسيديين، والقراءين، أو السامرة أو العيسوية وغيرهم تؤكد ما رمى البحث إليه من كم الاختلافات بينهم التي أنست الأصل الإلهي المقدس الذي جاء به موسى من ربه وحولته إلى مجموعة مذاهب وفرق صنعها الأحبار.

(١٦) السابق/ ١٨١.

(١٧) السابق، ٨٥، ٨٤.

(١٨) السابق، ٩٠.

(١٩) الملل والنحل، ٢/ ١٩٥.

وهذا التحول العميق في الديانة اليهودية شمل العقائد والعبادات على حد سواء، ومن وجهة النظر الإسلامية شمل جوهر التوحيد ذاته بحيث لا يعدم الباحث أن يجد أمثلة على الشرك بالمفهوم الإسلامي داخل أسفار العهد القديم، والذي ينفيه اليهود ويحاول النصارى - وهم يؤمنون بالتثليث - إثبات وجوده ضمن نصوص العهد القديم، دفعا للقول بأنها بدعة ابتدعت في العهد الجديد^(٢٠).

ب- النصارى: أتباع عيسى الناصري، وهو اللفظ الذي استعمله القرآن للتعبير عن هذه الطائفة^(٢١)، ويمكن التمثيل على العقائد عند النصارى كالتالي:

الأقانيم الثلاثة التي تعني: الأب الابن والروح القدس، أو الخلق والفداء والتطهير، وقد تدرع الفداء في جسد يسوع، وتدرع الروح القدس لمريم عند البشارة، وعند الصلب، وهو يتدرع للقديسين والرهبان في كل زمان.

الصلب والفداء: حيث قُتِلَ المسيح مصلوبا فداءً للخليقة، لشدة حب الله للبشر من ناحية ولعدالته من ناحية أخرى، فهو وحيد الله الذي أرسله ليخلص العالم من إثم خطيئة أبيهم آدم وخطاياهم، وأنه دفن بعد صلبه، وقام بعد ثلاثة أيام متغلبًا على الموت ليرتفع إلى السماء.

الأسرار السبعة: التعميد والزواج والعشاء الرباني، والاعتراف، والكهنوت... إلخ^(٢٢).

غير أن البحث التاريخي يؤكد أن عقيدة التثليث لم تكن معروفة في عصر الحواريين العصر الرسولي، إن تلاميذ المسيح الأولين الذين عرفوا شخصه وسمعوا قوله كانوا أبعد الناس عن اعتقاد أنه أحد الأركان الثلاثة المكونة لذات الخالق، وما كان بطرس حواريه يعتبره أكثر من رجل يوحى إليه من عند الله، ونستشهد على ذلك بأقوال قدماء المؤرخين مثل: «جوستن ماراستر» من القرن الثاني الميلادي حيث يصرح بأنه كان في زمنه في الكنيسة مؤمنون يعتقدون أن المسيح إنسان بحت، وأنه كان أرقى من غيره من الناس، وحدث بعد ذلك أنه كلما تنصر عدد من الوثنيين ظهرت عقائد جديدة لم تكن من قبل^(٢٣).

ويعد «بولس» هو المؤسس الحقيقي للتثليث في العقيدة المسيحية، وهو المنشئ الثاني للمسيحية الكنسية على رأي «دبليوريد» بداية من القرن الرابع الميلادي، حيث انتهت حقبة الأريوسيين الموحدنين بانتهاء القرن الثالث الميلادي، وبدأت حقبة جديدة شكلها «بولس» و«قسطنطين» والمجامع المسكونية، التي توالى بداية من 325م، حتى استقر أمر المسيحية إلى ما هي عليه الآن^(٢٤).

(٢٠) عن موقع الأنبا تكلا الأرثوذكسي القبطي بتاريخ ٢٣/٠٨/٢٠١٧ <http://cutt.us/SIqgl>

(٢١) قد ورد في القرآن العديد من الآيات تذكر النصارى بهذا الاسم منها قوله تعالى: (وقالت اليهود عزيز ابن الله وقالت النصارى المسيح ابن الله.. التوبة / ٣٠).

(٢٢) موسوعة الأديان والمعتقدات القديمة، الفرق المسيحية، ٢٨٨.

(٢٣) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب والأحزاب المعاصرة، مانع الجهني، ٢/٥٧٩.

(٢٤) السابق، ٢/٥٨٠.

إضافة لهذا التحول العضوي فقد يضاف عنصر مهم في حياة الديانة النصرانية، حيث مرت باضطهاد طويل سواء من الوثنية البحتة في عهد «أوريليان» 274 م و«دقلديانوس» 286 م، أو حتى عندما تزوجت عبر «قسطنطين» و«بولس» بالوثنية عبر تأثير الأفلوطينية المحدثه من مركز إشعاعها في الإسكندرية، فصار هناك مسيحية تضطهد النصرانية، أو لنقل تحول الاضطهاد الديني إلى اضطهاد مذهبي، فنقرأ كثيرا عن اضطهاد الدولة الرومانية للنصارى منذ القرن الأول حتى القرن السابع الميلادي، لكنه أخذ شكلين: شكل العداوة الدينية في الفترة الوثنية للدولة ويمثله عصر الشهداء^(٢٥)، في حين أخذ شكل العداوة المذهبية في فترة تنصر الرومان أنفسهم.

أما بمصر فقد اندمجت الديانة الأوزيرية بالمسيحية بشكل كامل، حيث تبنت الديانة الرومانية أوزيرية مصر، وتبنت مصر وثنية الرومان، فصار «المسيح» ابن الله، وهو معادل «لحورس» ابن الشمس^(٢٦)، وصار «بولس» الرسول أبا للعقيدة و«قسطنطين» قديسًا في مرتبة الرسل مع أنه لم يعمد، وبذلك طمس ذكر «برنابا» و«مريم المجدلية» وتم تبرير اختفاء يهوذا بنفس يوم الصلب أنه قتل نفسه ندمًا، وهنا يتساءل المؤرخ «بول جونسون» قائلاً: هل استسلمت الإمبراطورية الرومانية للمسيحية، أم أن المسيحية زنت مع الإمبراطورية؟

وسط كل هذه الأحداث التاريخية التي غيرت العقيدة المسيحية شكلاً ومضموناً، كان لزاماً أن تبرز عدة فرق ليست على وفاق في المذهب العقائدي أو حتى في التشريعات، ونعني بها الفرق التي تقول بالتثليث بداية من القرن الرابع وحتى يومنا هذا، فتحدثنا المصادر بظهور ثلاث فرق اتفقت على القول بالأقانيم الثلاثة وهي: الملكانية، والنسطورية، واليعقوبية، لكنها اختلفت بعد ذلك في طبيعة عيسى عليه السلام أنه ذو طبيعة إلهية واحدة أو ذو طبيعتين؟ ومن ثم هل له مشيئة واحدة أو مشيئتان؟ ثم اختلفوا في الذي صلب هل وقع الصلب على ناسوته أو لاهوته، ثم في الذي عالج الموت ثم البعث من جديد بعد ثلاثة أيام؟ وغير ذلك من مسائل العقيدة، وكذلك اختلفت هذه الفرق في الفروع؛ في عدد الصلوات وكيفية أدائها، وعدد أيام الصيام، وغيرها مما يطول ذكره^(٢٧).

أما عن الفرق المسيحية المعاصرة فنرى أتباع الكنيسة الغربية الكاثوليكية أو البطرسيّة وعلى رأسها بابا روما، ممثل يسوع في الأرض، وهي تقول بالطبيعتين والمشيئتين ليسوع المسيح، والكنيسة الشرقية الكاثوليكية أصحاب الطبيعة والمشيئة الواحدة لأقنوم الابن والتي انفصلت عن كنيسة روما في القرن الحادي عشر الميلادي، وقد حدث تحول كبير في تاريخ المسيحية بداية من القرن السادس عشر، حيث ظهر «مارتن لوثر» Martin Luthه 1517 - 1546 م بثورته الدينية ضد الكنيسة الكاثوليكية، بأفكار تجديدية أصولية ترفض حق الكنيسة في غفران الذنوب المعروف بصكوك الغفران، وكذلك ترفض الرهبنة التي هي شعار

(٢٥) السابق، ٢٥١ ومصادر الكنيسة الأرثوذكسية المصرية. <http://cutt.us/SIqgl>.

(٢٦) الديانة المصرية القديمة، ياروسلاف تشيرني، ترجمة: أحمد قدرى، دار الشروق القاهرة، الطبعة ١ سنة ١٩٩٦ م، ص ١١٤.

(٢٧) الفصل في الملل والأهواء والنحل بتوسع، ٢٥٠: ٣٥٨.

الكنيسة منذ أن ظهرت في القرون الأولى، وكذلك ترفض تقديس تماثيل القديسين التي تمتلئ بها الكنائس حيث لم يعد السجود لها ضرورياً من وجهة نظر اللوثرية فيما سمي بالمذهب البروتستانتي أو الكنيسة الإنجيلية التي كان أول ظهورها في ألمانيا.

وقد تحول الخلاف المذهبي، أو الفرقي بين الكاثوليكية والبروتستانتية على سبيل المثال في العصور الوسطى إلى صراعات مذهبية أريقت فيها الدماء، وقتل فيها الأبرياء، في كل من فرنسا وإنجلترا وأسبانيا وألمانيا، ولم تتخلص أوروبا من هذه المذابح والحروب بسهولة أو بسرعة^(٢٨).

ونتيجة لما مر فقد وجد البحث أن صيرورة التحول من الدين إلى المذهب في اليهودية والنصرانية، قد اتخذت شكل الحتمية التاريخية، نظراً لأحداث تاريخية وظروف مرت بها الديانتان عبر العصور، ومن الملاحظ أيضاً أن ذلك التحول لم يكن هادئاً في أحوال كثيرة بل اتخذ شكل العنف المذهبي والسياسي في أحيان كثيرة، خاصة بين المذاهب المسيحية، ولعل عدم ظهور مثل تلك الخصومات العنيفة بين الفرق اليهودية، يرجع إلى قلة الأتباع من جهة، وعدم امتلاك اليهود سلطة سياسية مستقلة تنصر مذهباً على آخر من جهة أخرى، بداية من السبي والشتات الذي بدأ سنة 721 قبل الميلاد بعد انهيار مملكة إسرائيل في الشمال حتى تأسيس دولة إسرائيل في منتصف القرن الماضي^(٢٩). ولا يعني ذلك أنه لم يقع الاختلاف الفكري والعقائدي بين الطوائف اليهودية بحال من الأحوال، إنما يعني نفي الحروب الدينية بينهم على صفحات التاريخ، فالخلافات موجودة بيد أنها لم تتحول إلى صراع مذهبي كمثيله عند النصارى في العصور الوسطى مثلاً.

لقد ساعد على وجود هذه الصراعات ولا شك، عدم تدوين التوراة والإنجيل إلا في مراحل تالية لوجود موسى وعيسى عليهما السلام، إذ لم يبق فيهما إلا رائحة الوحي، بعد أن ذهب زبدته، وإذا تأخر إثبات الوحي الإلهي وتقدم عليه التدوين البشري فإن ذلك يعني مساحة أكبر من التأويل، ومن ثم تتسع مساحات الاختلاف، ولا يؤتمن والحال كذلك من تدخل الأهواء الشخصية والميول عند غياب النص الإلهي المقدس، إذ أصبح الباحث عن النص الإلهي المقدس أي أساس الدين داخل الكتاب المقدس الآن كالباحث عن إبرة في قاع المحيط!

ومهما يدعى من أمر الصراعات المذهبية والطائفية في أوروبا في العصور الوسطى، من أن أسبابها الخفية كانت سياسية بحتة للسيطرة وبسط النفوذ على المقاطعات والممالك^(٣٠)، إلا أنه ما من شك أن الشكل الذي حملته والشعارات التي رددتها تلك الحروب كانت دينية مذهبية بامتياز.

(٢٨) تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ٣٠٩.

(٢٩) انظر: فلسطين التاريخ المصور، ٢٧٢، حيث أعلن عن تأسيس دولة إسرائيل من تل أبيب في ١٤-٥-١٩٤٨، ثم اعترفت به الدول الغربية تباعاً.

(٣٠) تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ٢٧٨.

ثالثاً: التحول التاريخي من الدين إلى المذهبية في الإسلام:

مظاهر التحول في الإسلام أسبابه ومآلاته:

لعله من المناسب أن نطرح هذا السؤال: هل حدث تحول من الدين إلى المذهبية في الإسلام؟ مشابه لما حدث في اليهودية أو النصرانية؟ وإذا كان الجواب بالقبول فإن ذلك سيجرنا إلى سؤال آخر: ما هي أبرز مسائل الخلاف العقدي والمذهبية داخل الفرق الإسلامية؟

لا شك أن ما نراه من تعدد للفرق الإسلامية أو التي تنسب إلى الإسلام بداية من ظهور الخوارج بعد حادثة التحكيم في القرن الأول وما تلا ذلك من ظهور الشيعة والقدرية والمعتزلة، مروراً بأهل الحديث أو الأثرية، ووصولاً إلى الأشعرية والماتريدية، حتى البابية والبهائية في أواسط القرن التاسع عشر على الرغم من تأكيد الأخيرة على انبثاق الصلة بينها وبين الإسلام إلا أن نشأتها جاءت في بيئة إيرانية إسلامية، كل ذلك يؤكد على تحول الدين الذي هو نصوص مقدسة توقيفية من مرحلة التنزل إلى مرحلة التدين بالمذهب والفرقة، التي تصطبغ بالبشرية في فهم هذه النصوص وتفسيرها أو تأويلها، ومن ثم تنزيل هذه النصوص محدودة العدد إلهية المصدر على الوقائع البشرية غير محدودة العدد، متنوعة المصدر.

إن فرضية كهذه تتسق مع الطبيعة التاريخية التي مرت بها جميع الأديان السماوية قبل الإسلام، فلم يكن الإسلام بدعاً في هذا، ولكن هل التشابه في المقدمات يفضي إلى تشابه في النتائج؟ هذا ما سيجيب البحث عنه بعد استعراض أبرز مسائل الخلاف العقدي بين الفرق الإسلامية، وهل وصلت هذه الاختلافات إلى حد التقاتل كالذي شهدته المذابح الأوروبية في العصور الوسطى؟ أو بقيت عند حدود التراشق اللفظي بالتبديع والتفسيق وأحياناً التكفير، أو التناظر العقلي، وهنا يسرع البحث إلى تقرير حقيقة مهمة، وهي أن مسائل الاعتقاد التي برزت فيها مسائل خلافية بين الفرق الإسلامية عند استبعاد الغلاة منهم لم تمس جوهر التوحيد، الذي هو مركز العقيدة الإسلامية، بمعنى أنها لم تمس الإيمان بذات الإله الواحد الأحد، أو تمس حقيقة بشرية الرسول محمد عليه الصلاة والسلام وعصمته وصدقه وتبليغه، أو تمس إثبات النص القرآني من عدمه، فتلك أمور مفروغ من صحتها ومتفق عليها بالإجماع بين الفرق الإسلامية كافة، وإنما مست إثبات الأسماء والصفات وهل هي عين الذات أو غيره؟ وتفريعاً على هذه المسألة برزت قضية مآل مرتكب الكبيرة، حيث تمس العدل الإلهي في مسائل الوعيد، أو فناء الخلدتين، أو الرؤية في دار البقاء، أو خلق الأفعال مما يتعرض لمشيئة العبد وإرادته أمام مشيئة الله وإرادته، أو غير ذلك مما تمتلئ به كتب علم الكلام.

ومرد ذلك من وجهة نظر البحث تكمن في سرعة تدوين النص القرآني بالمقارنة بنصوص العهد القديم أو الجديد على سبيل المثال، وكذلك وضع قواعد الجرح والتعديل لنقد الرجال والنصوص الحديثية التي كانت شفوية في أكثرها في القرنين الأول والثاني، ثم دونت بعد ذلك في عصر التدوين، فبناء على ثبات النص القرآني المدون والمحفوظ في الصدور، وكذلك ما افتته علماء الحديث من شروط نقد الروايات، ضاقت مسائل

الخلافات العقدية والمذهبية، غير أنها لم تطفئ الاختلاف بالجملة، إذ هو من طبيعة البشر مادام هناك نص وهناك بشر يفهم ذلك النص ويحاول أن يفسره ويطبقه.

(أ) الإمامة أبرز مسائل الخلاف العقدية: الحق أن مسألة الإمامة جدير بها أن تُدرَس ضمن مباحث السياسة الشرعية في الفروع الفقهية فهي أدخل هناك منها ههنا في أبواب العقيدة، غير أن مؤرخي الفرق من أهل السنة: كالبعثدي والشهرستاني وابن حزم وغيرهم، درجوا على جعلها ضمن مسائل الخلاف العقدي، بعد أن ألحق الشيعة هذه المسألة بالعقائد لاسيما الإمامية منهم، حيث ترتب على تفاريعها قول بالإيمان والكفر العقائدي وليس الصواب والخطأ الفقهي أو السياسي.

لقد مات الرسول ﷺ ولم يُسمَّ للناس خليفة في نظر عموم أهل السنة خلافاً للشيعة الإمامية في مسألة الوصية^(٣١)، وقد وقع اختيار الصحابة بعد مشاورات على «أبي بكر» الصديق وبايعه الناس في السقيفة، ثم تولى «عمر» و«عثمان» رضي الله عنهما، ولم يكن ثمة تنازع مسلح في هذه المسألة أو غيرها إلا بعد مقتل عثمان رضي الله عنه، وكان حكم الإمام «علي» وما حدث فيه جراء الاختلاف في قضية القصاص من قتلة عثمان، وجاء حكم بني أمية ليبدأ فصل جديد في النزاع حول هذه المسألة في النصف الثاني من القرن الأول الهجري إذ انتزعوا الأمر بالسيف لأنهم رأوا أنفسهم أحق الناس بالخلافة بينما طالب الشيعة بإمامة علي وأبنائه، في حين كفر الخوارج الجميع ويطالبون بالإمامة لأي أحد من المسلمين ولو كان عبدا حبشيا!

إن الصراع حول الإمامة إذن له أثره البالغ في إيجاد الاستعداد العام للخروج، فهو صراع أيديولوجي سياسي في المقام الأول، اتخذ أبعاداً عقديّة خاصة بعد تبلور مسألة الإمامة في الفكر الشيعي عند الإمامية^(٣٢)، بل إن ما أريق من دماء جراء هذه المسألة يكاد يفوق كل دماء أريقَتْ جراء الخلافات المذهبية الأخرى. ونتيجة لذلك فقد استمرت الصراعات بين الفرق والتناحر بين الأحزاب السياسية بعد أن اتخذت أبعاداً عقديّة فظهرت أحكام التكفير والتفسيق واستباحة الدماء والأموال لكنها جميعاً تدور حول مشكلة واحدة هي: الإمامة العظمى، أو بمعنى آخر شخص الخليفة، الذي ينضوي تحته المسلمون فهو الجامع والجامعة السياسية لهم، ولم تفلح في إخماد هذه العداوات استمرار الخلافة في بني أمية وبني العباس من بعدهم أو في الدولة العثمانية في العصر الحديث لأن التاريخ يمتلئ بحركات الانفصال عن جسد الدولة الإسلامية السنية مثلما قام به الشيعة الفاطميون في مصر وشمال إفريقيا، أو الخوارج وغيرهم في بعض أجزاء الدولة الأخرى^(٣٣).

(٣١) انظر: أحكام الوصية مطابقة لفتاوى مراجع الشيعة الإمامية المعاصرين، مقالة الكترونية، بتاريخ ٢٠١٨-٠١-٠٧. <http://cutt.us/PLfDN>

(٣٢) انظر: أصول عقائد الشيعة الإمامية المعتمدة، مقالة إلكترونية على الشبكة الدولية، تاريخ الزيارة ٢٠١٨-٠١-٠٧. <http://cutt.us/OBveH>

(٣٣) النوازل الكبرى في التاريخ الإسلامي، ٩٣: ٦٧.

(ب) مرتكب الكبيرة: مثلت وجهات النظر حول مرتكب الكبيرة صراعا فكريا تطور إلى صراع مسلح بين الخوارج وبقية الفرق الإسلامية، عندما حكم الأخيرون بكفره وردته، مخرجين بذلك ولاة الأمر من الأمويين والعباسيين عن الإسلام لارتكابهم كبائر، ومستحلين بذلك دماء المسلمين وأعراضهم ممن يرضون بحكوماتهم، فكانت ثورة الأزارقة^(٣٤)، وغيرها مسرحًا للتصارع الفكري المذهبي الذي اتخذ العنف وسيلة لإخضاع للخصوم، فقد خرجت قضية مرتكب الكبيرة عن دائرة الخلاف العقائدي إلى دائرة الردة وتطبيق حدها في نَجَلٍ جديد أضاف زخما للقضية، وهي ترتبط ولا شك بقضية الإمامة بسبب من الأسباب.

(ج) الأسماء والصفات: من المباحث العقديّة التي ثار الخلاف حولها وتحول النظر فيها فرقا يمكن إجمالها في ثلاث رئيسة هي: الأثرية النصوصية، التي يمثلها الإمام «أحمد بن حنبل» وهم أهل الحديث، والمعتزلة، وهم أهل النظر، والأشعرية والماتريدية، وهم جانب الوسط على فروق بينها.

ولا يهمننا بسط أقوال الفرق في هذه المسألة أو غيرها بقدر ما يهمننا إثبات وقوع الخلاف وما أدى إليه من صراعات فكرية، وتخربات مذهبية، ومناوشات بين العامة، لها آثارها الحاضرة على الأمة الإسلامية الآن خاصة بعد بروز الفكر السلفي الذي ينتمي إلى المدرسة النصوصية، وغلبته على الساحة الفكرية والعقدية الإسلامية في بعض الأقطار، ومن ثم تأكيداً على سيادته يجب دحض الآراء المناوئة له على الأصعدة كافة ومن ضمنها مسألة الأسماء والصفات التي هي جوهر الافتراق عن الفرق الأخرى، «فقد أجمعت المعتزلة على أن للعالم محدثاً قديماً قادراً لا لِمَعَانٍ، وأن الأسماء محدثة بعد أن لم تكن، وأن القديم هو الذات وما جاء بعد حادث من صفات»^(٣٥)، في حين أثبت أهل الحديث كل صفة جاءت في الكتاب أو في السنة نفيًا أو إثباتًا من غير تحريف أو تعطيل أو تجسيم، ويرونها جميعاً قديمة قدم الذات توقيفية لا مجال للقياس فيها^(٣٦)، وتوسط الأشاعرة فأثبتوا أربعة أقسام واجبة لله تعالى: هي الصفات النفسية، والسلبية وصفات المعاني، والصفات المعنوية^(٣٧)، والراجع في المذهب أنها توقيفية خلافاً «للغزالي» الذي يرى الأسماء توقيفية دون الصفات في قوله: «كل ما يرجع إلى الاسم فذلك موقوف على الإذن، وما يرجع إلى الوصف فذلك لا يقف على الإذن، بل الصادق منه مباح دون الكاذب»^(٣٨). ووافقه على ذلك «النسفي» من الماتريدية في التفريق بين الأسماء والصفات من حيث التوقيف أو عدمه، لكن صاحب التبصرة يرى أن الصفات قديمة وهي زائدة على الذات وليست هي عين الذات أو غيره^(٣٩)، وذلك قول أكثر الماتريدية والأشعرية. ويظهر جلياً لمن يتابع فروع أزمة الأسماء والصفات على صفحات التاريخ محنة الإمام أحمد بن حنبل في خلق القرآن، وما ترتب عليها، حيث أراد المأمون حمل الناس

(٣٤) تاريخ ابن الجوزي ٦/ ٦٩؛ وتاريخ الدولة الأموية، سهيل طقوش، ص ٨٣.

(٣٥) الملل والنحل، الشهرستاني، ١/ ٥٦.

(٣٦) الأسماء والصفات، ابن تيمية الحرّائي، ١/ ١٥.

(٣٧) مقالات الشيخ أبي الحسن الأشعري، ابن فورك، ص ٤٠، والمختصر المفيد في شرح جوهر التوحيد، نوح القاضي ٤٩، ٥٠.

(٣٨) المقصد الأسنى، الغزالي أبو حامد، ١٧٣.

(٣٩) تبصرة الأدلة، النسفي، ٢٦١.

على عقيدة المعتزلة بقوة السلطان وهنا يأتي الخطر والخسران، ثم ما تلا ذلك من تثبيت الإمام أحمد برأيه في المسألة حتى سجن وعذب، مما مثل رد فعل قوي^(٤٠).

أسباب الصراع المذهبي:

(أ) أحادية الرؤية: يضع «مسفر الفحطاني» تحول الخلاف الفقهي إلى مفاصلة عقدية بين الحنابلة من طرف والمعتزلة أو الأشاعرة في الطرف الآخر بدءاً من القرن الرابع ومروراً بالخامس الهجري على رأس الأسباب المؤدية إلى التفرق^(٤١)، فتحوّل المخالف تبعاً لذلك من وضعية المجتهد المخطئ في الاستنباط، إلى وضعية الضالّ المبتدع، ويؤكد «ابن تيمية» في الفتاوى أن تقسيم الدين إلى أصول وفروع تقسيم لم يقم به السلف، وإنما المجتهد عنده بين مخطئ ومصيب سواء في الأصول أو الفروع مادام قد استفرغ جهده واستعمل وسائل الاجتهاد المعتبرة^(٤٢)، مما يوحي، وهو من أعلام القرن السابع الهجري، باستشعاره الخطر من تشعب الأمة وتعصب كل فريق لرأيه، لذا نراه يحاول التخفيف من حدة الصراع وذلك بنفيه تقسيم الدين إلى أصول وفروع في الرعيّل الأول للإسلام، ويرمي «الفحطاني» إلى أن مرد ذلك هو تسيد علم الكلام على تخصصات أخرى في هذه الفترة مما أكسبه طابعاً طابوياً من القداسة، أدى إلى بروز فتاوى توحيدية وفقه عقائدي، غير أن البحث يمكن أن يضيف لذلك سبباً آخر أجج الصراع الذي أخذ أشكالاً عدة من اعتراض العامة في الطريق، وكبس البيوت، وتكسير آلات الطرب، وتحريش العميان على الشافعية وغيرهم، والتهاجر في الأسواق، وغير ذلك من أشكال تملئ بها كتب التاريخ^(٤٣)، ذلك أن عمود الصراع المذهبي ذو الوجه العقائدي هنا ينبع من أحادية الرؤية، واعتبار الصواب المطلق في طرف دون طرف، ونظرة سريعة إلى كتب علم الكلام، وتاريخ المذاهب في هذه الفترة وما تلاها تؤكد هذا، لأن الوضوح الذي اعتمد عليه في مسألة إثبات الفرقة الناجية، والطائفة المنصورة وذلك بتمييزها عن طوائف الضلال الأخرى التي انحصرت في الخوارج والقدرية والمعتزلة والروافض لم يكن محسوماً في كل الأوقات، فنرى أهل الحديث يشنعون على أهل الرأي وكلاهما من أبناء الفرقة الناجية (أهل السنة والجماعة بنص عبارة البغدادي)^(٤٤)، ونرى في مرحلة تالية صراعا بين الأحناف والشافعية، أو بين الأشعرية والماتريدية من جهة والحنابلة من جهة أخرى في مسائل الاعتقاد كالأسماء والصفات والرؤية وغيرها إذ ينسب الأشعرية خصومهم إلى المجسمة والمشبّهة كما في فتنة «ابن القشيري» في القرن الخامس الهجري^(٤٥)، مع أن «الشاطبي» يقرر أن المخالفة في الأمور الكلية هي التي تبعد الفرق عن الفرقة

(٤٠) تقي الدين، أبو محمد المقدسي، تحقيق عبد الله التركي، محنة الإمام أحمد بن حنبل، ٧٣: ٣٨.

(٤١) الفحطاني، مسفر بن علي، مقالة الكترونية بعنوان: قراءة في فقه العيش مع الآخر في المذهب الحنبلي، عن موقع صيد الفوائد على الشبكة الدولية على الرابط: <http://saaid.net/Doat/msfer/index.htm> بتاريخ: ٢٠١٧/٠٦/٠٣.

(٤٢) ابن تيمية وموقفه من أهم الفرق والديانات في عصره ٥٦.

(٤٣) انظر: تاريخ بغداد ٥/ ١٢١، وتاريخ ابن الأثير ٨/ ٣٠٨.

(٤٤) الفرق بين الفرق/ ٢٧.

(٤٥) تاريخ ابن الجوزي، ١٦/ ١٨١، ضمن حوادث سنة ٤٦٩ هـ.

الناجية دون الجزئيات، يقول: «هَذِهِ الْفِرْقُ إِنَّمَا تَصِيرُ فِرْقًا بِخِلَافِهَا لِلْفِرْقَةِ النَّاجِيَةِ فِي مَعْنَى كُلِّ فِي الدِّينِ وَقَاعِدَةٌ مِنْ قَوَاعِدِ الشَّرِيعَةِ، لَا فِي جُزْئِيٍّ مِنَ الْجُزْئِيَّاتِ، إِذِ الْجُزْئِيُّ وَالْفِرْعُ الشَّاذُّ لَا يَنْشَأُ عَنْهُ مَخَالَفَةٌ يَقَعُ بِسَبَبِهَا التَّفَرُّقُ شَيْعًا، وَإِنَّمَا يَنْشَأُ التَّفَرُّقُ عِنْدَ وُقُوعِ الْمَخَالَفَةِ فِي الْأُمُورِ الْكُلِّيَّةِ»^(٤٧).

وقد جاء في فتاوى اللجنة الدائمة بالمملكة العربية السعودية ما نصه: «كل من اتبع الكتاب والسنة القولية أو العملية وما أجمعت عليه الأمة كل من كان كذلك فهو من الفرقة الناجية أهل السنة والجماعة. أما من اتخذ إلهه هواه وعارض الكتاب والسنة الصحيحة برأيه أو رأي إمامه وقول متبوعه حمية له وعصبية، أو تأول نصوص الكتاب والسنة بما تأباه اللغة العربية وترده أصول الشريعة الإسلامية فشد بذلك عن الجماعة فهو من الفرق الثنتين والسبعين التي ذكر الرسول المعصوم محمد ﷺ بأنها جميعها في النار. إذا فأما هذه الفرق التي بها تعرف: مفارقة الكتاب والسنة والإجماع بلا تأويل يتفق مع لغة القرآن وأصول الشريعة ويعذر به صاحبه فيما أخطأ فيه»^(٤٨).

ولكن مع هذه الفتوى الواضحة العبارة نرى من مفكري الحركة السلفية المعاصرة من يتهم الأشاعرة مثلا بالتبديع في مسائل الأسماء والصفات مع أن الأشعرية تأولوها بما تسوغه اللغة ولم يعذر به صاحب التأويل كما تقول الفتوى، يقول ابن عثيمين متبعاً قول ابن تيمية حول لفظ أهل السنة: «إنهم يدخل فيهم المعتزلة، ويدخل فيهم الأشعرية، ويدخل فيهم كل من لم يكفر من أهل البدع، إذا قلنا هذا في مقابلة الرفضة، لكن إذا أردنا أن نبين أهل السنة، قلنا: إن أهل السنة حقيقة هم السلف الصالح الذين اجتمعوا على السنة وأخذوا بها، وحينئذ يكون الأشاعرة والمعتزلة والجهمية ونحوهم: ليسوا من أهل السنة بهذا المعنى»^(٤٩).

ومن الجائز أن الاحتياط في القول الذي أخذ به «ابن تيمية» أو «ابن عثيمين» أو غيرهما من الأعلام لا يأخذ به العوام في عصر انتشار القنوات والسموات المفتوحة، فحينئذ يطلق القول بلا تقييد باعتبار هذه الفرقة أو غيرها من الفرقة الناجية أو الطائفة المنصورة أو عدم ذلك، في زمن الرؤية الواحدة.

(ب) دخول السلطان بقوته حلبة النزال المذهبي: إن من أجلى مظاهر الخلافات المذهبية وضوحاً عندما يدخل السلطان معترك الخلافات بين الأصوليين أو الفقهاء بنصرة مذهب على مذهب، إذ بقوته لا يكون الناتج من ذلك سوى شرذمة الأمة، فالثابت في قوانين الطبيعة أن لكل فعل رد فعل مساوٍ له في المقدار ومضاد له في الاتجاه، فإذا فعل «المؤمنون» في قضية خلق القرآن؟ كتب كتاباً وأرسله إلى بعض عماله وأمره أن يمتحن أهل

(٤٦) الاعتصام، ٧١٢.

(٤٧) فتاوى اللجنة الدائمة بالمملكة العربية السعودية، بتاريخ ٢٢/٠٩/٢٠١٧، على الرابط: <https://islamqa.info/ar>.

(٤٨) الشرح الممتع، ٣٠/١١، وقد سبقه ابن تيمية في هذا الرأي حيث قال: «لفظ أهل السنة يراد به من أثبت خلافة الخلفاء الثلاثة، فيدخل في ذلك جميع الطوائف إلا الرفضة، وقد يراد به: أهل الحديث والسنة المحضة، فلا يدخل فيه إلا من ثبتت الصفات لله تعالى» انتهى من «منهاج السنة» (٢/٢٢١). غير أن ابن تيمية لم يُجرح من يتأول الصفات في هذا الموضع صراحة في حين صرح به ابن عثيمين.

الحديث خاصة فيه، فمن شهد بالخلق تُرِكَ ومن شهد بالقدم حُجِسَ وَصِيَّقَ عليه، إلى غير ذلك مما هو مبسوط في كتب الأخبار والتاريخ المعنية بهذه الفترة، وقد استمرت المحنة في زمن المعتصم والوائق بالله حتى ارتفعت في زمن الخليفة المتوكل^(٤٩)، ولقد ضرب الإمام مالك حتى خلع كتفه وحلقت لحيته وأمر أن يحمل على بعير على هذه الصورة^(٥٠).

وما كان لهذه الأحداث أن تحدث لولا محاولة إخضاع الخصوم لرأي السلطان الذي انتصر للمذهب أو فرقة رآها هي الحق المحض، وما عداها هو الباطل المحض، وليس أصحابه مجتهدين مأجورين، فهاذا كانت النتيجة سوى انشقاق وتصدع بين المؤيدين للقضية الكلامية والرافضين لها، ولم يحسم النزاع بقوة السلطان كما كان يظن الخلفاء في ذلك الوقت.

(ج) التباعد الزمني: تتعاضد الخلافات الفقهية والعقدية مع تشعب المذهب وتباعد الزمن بين المؤسسين والأتباع، إن مؤشر انحراف المذهب عن قواعده وأصوله التي خرج منها مع تباعد الزمن وتطاول العهد بين جيل التأسيس والأجيال اللاحقة ظاهرة تحتاج إلى التوقف والدراسة، وهذه الظاهرة يمكن تطبيقها على الأصول كما يمكن تطبيقها على الفروع، فالمسوغ لهذا التباين بين آراء المؤسسين والأتباع في الفقه هو اختلاف الأحوال والوقائع التي يبحثها الفقه، أما المسوغ في اختلاف الأصوليين داخل المدرسة الواحدة في مسائلهم، هو اختلاف النظر والرؤية العقلية من عصر لعصر، وكذلك ازدياد الروافد الخارجية المؤثرة على عقل المتكلم هذا أو ذاك، إضافة إلى الظروف الاجتماعية والسياسية المحيطة التي شكلت رؤية العالم لدى ذلك الأصولي أو غيره.

ولنضرب على ذلك مثالا من المعتزلة وهي الفرقة الكلامية الأكثر شهرة وجدلا في تاريخ علم الكلام الإسلامي، نجد انقسام الفكر الاعتزالي إلى مدرستي البصرة وبغداد، ثم انفصالهم وتشعبهم إلى أكثر من عشرين فرقة على قول البغدادي^(٥١) وغيره، حتى جاء القاضي "عبد الجبار" المتوفى سنة ٤١٥ هـ ووضع الأصول الخمسة للفكر الاعتزالي مع أن القول بالاعتزال جمعته الكلمة الأولى من لدن واصل بن عطاء، لكن سنة الأشياء وطبائعها تأبى إلا الانقسام على نفسها والتوالد فإذا كان الحال كذلك بين أتباع الفرقة الواحدة فكيف سيكون بين الفرق المختلفة؟

يقول «ستنيك»: «إن سيرورة الحياة سيرورة واحدة وفي الوقت نفسه متناقضة... وهذا التناقض مصدر التطور والحركة»^(٥٢). وأيا كان رفضنا أو قبولنا للمبادئ الماركسية تبقى هذه الحقيقة ثابتة على الأقل في سيرورة

(٤٩) محنة الإمام أحمد، ص ٣٨:٧١.

(٥٠) انظر محنة الإمام مالك مع خلفاء بني العباس في شذرات الذهب ٢/٣٥١.

(٥١) الفرق بين الفرق، ١٠٤.

(٥٢) ألف باء المادية الجدلية، ص ٥٧:٦٠.

تاريخ المذاهب، وهذا الانقسام الداخلي حدث في كل الفرق وليس عند المعتزلة وحدهم، وتلك حتمية تاريخية أيضا يشير البحث إليها.

٣- نتائج الخلاف:

تبادل الأدوار بين الدين والمذهب:

فتلك نتيجة منطقية لفكرة الفوز بالنزاع الفكري وحسمه، فلقد وصل الحال بين الأتباع إلى تصور ما تمذهب به بعضهم من فكر ديننا، لقد وصلنا إلى الحد الذي تبدلت فيه الأدوار بين الدين والمذهب، فأخذ كل مكان الآخر نتيجة التباعد الزمني بين مصدر الوحي و حياة المكلفين، ذلك الذي حاولت بعض المذاهب القديمة والمعاصرة اختصاره بالرجوع الى المصدر الأصلي مباشرة. لقد ورث المسلم دينه عن آبائه وشيوخه في العقائد والعبادات والمعاملات، وهو في الحقيقة قد ورث مذهباً ورأياً في هذا الدين، فنتيجة لانغلاق الفكر الذي تكلم البحث عنه سابقا وجود عجلة الاجتهاد، إذا قُوبِلَ ذلك المسلم المتدين بمذهبه برأي يخالف ذلك المذهب ظنه رأياً يخالف ما اعتاد عليه من دين، والبون شاسع، فالدين كما عرفنا: مبادئ إلهية وأوامر ونواه سماوية تهدف إلى إسعاد الإنسان، والمذهب: فهم بشري واجتهاد إنساني لمحاولة تطبيق هذه الأوامر على البشر وفق مراد الله.

وحتى في رؤية بعض المذاهب السلفية المعاصرة التي ترفض تقليد المذاهب، أو تقبله للعامة على استحياء فإنها تقع في إشكالية تبادل الأدوار التي تكلم البحث عنها، يقول «ابن باز»: «وهو من أعلام السلفية المعاصرة جوابا على سؤال جاءه بخصوص ترك تقليد المذاهب الأربعة وضرورة الاجتهاد في المسائل بمثل ما اجتهد فيه الأئمة من غير رجوع إلى آرائهم: هذا الكلام قد يُسْتَنْكَرُ بالنسبة لبعض الناس، ولكن معناه في الحقيقة لمن تأهل صحيح، فلا يجب على الناس أن يقلدوا أحدا، ومن قال إنه يجب تقليد الأئمة الأربعة فقد غلط، إذ لا يجب تقليدهم»^(٥٣)، وهو بذلك يحاول أن يحرر العقل من جمود التقليد، لكنه يعود ويقول في موضع آخر جوابا على سؤال حول التمذهب، بعد أن ينكره باعتباره يدل على التعصب أو التقليد الأعمى بينما يقبله لو كان جريا على العادة يقول عن السلفية إنها ليست بمذهب سوى مذهب الحق ما نصه «وأما السلفية فالمعنى فيها سلوك مسلك السلف في أسماء الله وصفاته، والإيمان بها، وإمرارها كما جاءت من غير تحريف، ولا تعطيل، ولا تكييف، ولا تمثيل والأخذ بالدليل، وعدم التقليد الأعمى والتعصب هذا مراد السلفية، فالسلفية هي طريق النبي ﷺ وطريق أصحابه، هي الطريقة المحمدية»^(٥٤)... إذ إطلاق القول بهذه الصورة يستطيع صاحب كل مذهب أن يقوله.

(٥٣) الموقع الرسمي للعلامة ابن باز على الشبكة الدولية، بتاريخ: ٢٠١٦/٠٧/٠٦، على الرابط:

<http://www.binbaz.org.sa/fatawa/189>

(٥٤) السابق.

والحق أن السلفية المعاصرة هي الإدراك البشري المحدود بحدود الزمان والمكان لما وصل إلينا من أقوال الرسول ﷺ وأفعاله وتقريراته، وعمل الصحابة المهديين ومن تبعهم بإحسان، وليست هي الدين المطلق بل هي منتهى ما بلغنا بصحة السند وترجيح العلماء، الذين هم بشر في النهاية لهذا الدين والفرق شاسع بين الأمرين. إن ادعاء أتباع المذاهب أن مذهبهم هو المذهب الصحيح وما عداه ينسب إلى الخطأ على درجات من التفاوت مقبول شريطة عدم احتكار الحقيقة الإلهية وحصرها في آراء أفراد، إن ذلك من شأنه تقديس غير المقدس، بإلباسه الثوب الإلهي، فيكون المقابل في دائرة الكفر المحض، أو على الأقل في دائرة الضلال المفضي إلى الكفر، وهذا مكنم الخطر في تبادل الأدوار.

ومن الممكن رؤية شيء مهم في قضية التكفير وهي قضية تشغل حيزا كبيرا في هذا العصر حيث إن الخوارج قد استفادوا مساحة من الأرضية الفكرية والثقافية والشعبية التي تركها المرجئة والمعتزلة في مسألة حقيقة الإيثار وماهيته على وجه الخصوص، نتيجة الإرهاب الفكري الذي مورس ضدتهما من أهل الحديث لسنوات مضت، فكانت النتيجة غلبة الفكر الخارجي باعتباره يمثل الإسلام عندما غابت التعددية الفكرية التي ميزت ذلك الدين في العصور الأولى. ففي عالم القطب الواحد الذي تعيشه البشرية الآن بداية من انهيار الاتحاد السوفيتي السابق في تسعينات القرن الماضي، أصبحت الأفكار ذات وجهة واحدة وعنيفة في أغلب الأحيان، فلا غرو أن ينسحب القطب الواحد من المجال السياسي والاقتصادي إلى المجالات الفكرية والعقدية.

إن فكرة الفوز بالحقيقة المطلقة باعتبار ما تمذهبت به جماعة من الجماعات هي الدين المطلق تلك هي الروح التي تغذي العداة والاستعداء في العصر الحديث على كل المستويات، والحق أن المطلق الوحيد في الكون هو الوحي الإلهي لمن يؤمن به، ثم ما عداه من فهم وإدراك وتصور وعمل وتطبيق كله نسبي بقدر اقترابه من هذه الحقيقة أو ابتعاده عنها.

إن أزمة التيارات السلفية في العصر الحديث هي محاولة تثبيت المتغير الذي هو الحياة وقصره على القرون الثلاثة الأولى في أغلب المقاربات، بمعنى إلباسه ثوب القداسة ومن المعلوم الفرق الواضح بين قولنا هذا أصح وأوضح رأي جاءنا في هذه المسألة وبه ندين ونعتقد، وبين قولنا هذا مذهب الفرقة الناجية، والطائفة المنصورة، مذهب أهل السنة والجماعة، والطريقة المحمدية...؛ إذ إن مصطلح أهل السنة والجماعة نفسه عليه خلاف في التعريف والماهية، فمن هم أهل السنة؟ هل يدخل فيهم المعتزلة والخوارج والأشعرية والماتريدية والظاهرية وأهل السلوك والتصوف والشيعية الزيدية؟ أو يخرجون؟ ولا يشفي في هذا المجال تفريق «ابن تيمية» في تعريف هذا المصطلح بين توجيهه إلى الروافض باعتبار، وتوجيهه إلى سائر الفرق باعتبار آخر، إذ المحصلة ستكون في النهاية تعريفاً مختزلاً لرأي في مسألة الأسماء والصفات، وليس تعريفاً عاما يصح أن ينضوي تحته الجميع في كل المسائل العقدية والعملية الأخرى.

لقد وصل الحال إلى احتكار الحقيقة المطلقة بعد تخصيصها وتأطيرها في حدود الفرقة أو المذهب، ونتائج ذلك كارثية لا شك، فهي إلى جانب أنه المغذي الرئيس للشيفونية، والتعالى وازدراء المخالف، تؤدي إلى استعمال العنف لإخضاعه للقبول بالرأى الحق لاسيما في زعم من يمسك السلاح وهذا أخطر ما في المسألة.

النتائج:

إن هذا التحول من الدين الذي يشمل جميع متبعيه ويظللهم، إلى الطائفية هو تحول من المطلق الإلهي إلى المقيد البشري يحدث ولا عجب أن يحدث، إذ الدين مجموعة تعاليم ونصوص إلهية المصدر، أما الطائفة أو المذهب فهي محاولة بشرية لتفسير وتطبيق هذه التعاليم والنصوص على الناس، فلا غرو أن تحدث في اليهودية أو النصرانية، أو حتى في الإسلام، لكن الخطر هو التحول العكسي عند تعميم المخصص بجعل المذهب أو الفرقة ديناً ثم التعصب له ورمي أصحاب المذاهب والفرق الأخرى بالضلال ثم بالقتل تحت مظلة التعصب المذهبي، ولا شك أن فرصة نشوء هذا المناخ كانت أكبر في النصرانية منه في اليهودية أو الإسلام، في حين تفرد الإسلام بميزة ثبات نصوص الوحي الإلهي أكثر من الديانتين الأخرين السابقتين عليه، مما ضيق فرص الصراع المذهبي الطائفي بين المسلمين لكنه لم ينفه على وجه الإطلاق. أما في اليهودية فقد عرض البحث صعوبة وجود صراعات وفتن طائفية بين اليهود مع إقراره بوجود اختلافات عقديّة ومذهبية عميقة بينهم، ومرد ذلك إلى قلة عدد اليهود في العالم، ووقوعهم تحت قهر حكومات لا تتبع الديانة اليهودية منذ انهيار مملكة أورشليم وحتى قيام دولة إسرائيل في العصر الحديث، وقد ظهر أن من محرّكات التعصب المذهبي الذي يتخذ أشكالا عدائية مسلحة دخول السلطان على خط الصراع، كما حدث في أوروبا الكاثوليكية في العصور الوسطى، وهذا الظرف غير متوفر للديانة اليهودية منذ قرون طويلة مضت.

وقد أكد البحث على حتمية وجود اختلافات بين أتباع كل دين إن في العقيدة والتصورات، وإن في السلوك العملي يولد ولا شك فرقا ومذاهب، لكن مساحة هذا الاختلاف تتسع وتضيق وفق عدة أمور يجب أخذها في الاعتبار، على رأسها تثبيت نصوص الوحي مما يضيق مساحات الاختلاف في إثبات النص الإلهي، غير أن ذلك لا يمنع الخلاف تماما حيث يبقى التأويل في فهم النص والعمل به، وحدود العقل البشري في التعامل مع ذلك النص الإلهي حاضرا باستمرار. أما أخطر ما وصل البحث إليه هو فكرة الاستعداد المسلح التي تتخذ للدفاع عن هذا المذهب أو هذه الفرقة في وجه المخالفين لها، والتي ظهر من أسباب وجودها: أحادية الرؤية، والانغلاق، والتعصب المذهبي، واستدعاء قوة السلطان للانتصار في هذه الحلبة التي كان مقدرها لها أن تكون حلبة نزال أيديولوجي فكري لا غير، فتحوّلت نتيجة ذلك من ساحة العقل والنظر إلى ساحة الصراع والقتال.

المراجع العربية:

- ابن تيمية وموقفه من أهم الفرق والديانات في عصره، محمد حربي، دار عالم الكتب، بيروت، الطبعة الأولى سنة ١٩٨٧.

- الأساء والصفات، تقي الدين ابن تيمية الحرّاني المتوفى سنة ٧٢٨هـ، تحقيق مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية بيروت ١٩٩٨م.
- الاعتصام، لأبي إسحق إبراهيم بن موسى الشاطبي المتوفى سنة ٧٩٠هـ، تحقيق أبو عبيدة مشهور بن حسن آل سلمان، مكتبة التوحيد، بدون تاريخ.
- ألف باء المادّية الجدلية، ستينك، فاسيلي بود، وياخود أوفشي، ترجمة جورج طرابيشي، دار الطليعة، بيروت، الطبعة الأولى سنة ١٩٧٩م.
- تاريخ الأديان دراسة وصفية مقارنة، محمد خليفة حسن، دار الثقافة العربية، طبعة سنة ٢٠٠٢.
- تاريخ الدولة الأموية، محمد سهيل طقوش، دار النفائس بيروت، الطبعة السابعة، سنة ٢٠١٠م
- تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، سعيد عبد الفتاح عاشور، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٧٦م.
- تاريخ بغداد، الخطيب أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت البغدادي، تحقيق بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، الطبعة الأولى، سنة ٢٠٠١.
- تبصرة الأدلة في أصول الدين، أبو المعين ميمون بن محمد النسفي المتوفى سنة ٥٠٨هـ، تحقيق حسين آلتاي، نشرات رئاسة الشؤون الدينية بتركيا أنقرة سنة ١٩٩٣م.
- الديانة المصرية القديمة، ياروسلاف تشيرني، ترجمة: أحمد قدرى، دار الشروق القاهرة، الطبعة الأولى سنة ١٩٩٦م.
- شذرات الذهب في أخبار من ذهب، ابن العماد شهاب الدين الحنبلي الدمشقي المتوفى ١٠٨٩هـ، تحقيق عبد القادر ومحمود الأرنؤوط، دار ابن كثير، بيروت، الطبعة الأولى سنة ١٩٨٨.
- الشرح المتع على كتاب زاد المستقنع، ابن عثيمين، جمع حازم خنفر، سنة ٢٠١٤م.
- الفرق بين الفرق، أبو منصور عبد القاهر البغدادي المتوفى سنة ٤٢٩هـ، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، دار الطلائع، القاهرة، مصر، الطبعة الأولى سنة ٢٠٠٩م.
- الفصل في الملل والأهواء والنحل، أبو محمد علي بن حزم الأندلسي الظاهري، تحقيق أحمد السيد علي، دار التوفيقية، القاهرة، الطبعة الأولى، سنة ٢٠١٣.
- فلسطين التاريخ المصور، طارق السويدان، منشورات الإبداع الفكري، الكويت سنة ٢٠٠٤.
- القاموس المحيط، مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب الفيروزآبادي المتوفى سنة ٨١٧هـ، تحقيق: مكتب تحقيق التراث مؤسسة الرسالة بإشراف محمد نعيم العرقسوسي، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، لبنان الطبعة الثامنة سنة ٢٠٠٥.
- الكامل في التاريخ المعروف بتاريخ ابن الأثير المتوفى سنة ٦٣٠هـ، أبو الحسن علي بن محمد الجزري، تحقيق أبو صهيب الكرمي، بيت الأفكار الدولية، المملكة العربية السعودية، والأردن، بدون تاريخ.
- لسان العرب، محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين بن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقي المتوفى سنة ٧١١هـ، دار صادر، بيروت، الطبعة الثالثة سنة ١٤١٤هـ.
- مجموع فتاوى شيخ الاسلام ابن تيمية المتوفى ت ٧٢٨هـ إعداد عبد الرحمن بن محمد بن قاسم وزارة الشؤون الإسلامية، السعودية سنة ٢٠٠٤.
- محنة الإمام أحمد بن حنبل، أبو محمد المقدسي، تحقيق عبد الله التركي، دار هجر، الطبعة الأولى سنة ١٩٨٧م.
- المختصر المفيد في شرح جوهره التوحيد، نوح على سلمان القضاة، دار الرازي عمان الأردن، سنة ١٩٩٩م.
- معجم المصطلحات الدينية باللغة الإنجليزية، عبد الله أبو عشي، وعبد اللطيف الشيخ إبراهيم، مكتبة العبيكان، المملكة العربية

السعودية، الطبعة الثانية، ١٩٩٧م.

- معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية، محمود عبد الرحمن عبد المنعم، دار الفضيلة، القاهرة بدون تاريخ.
- المفصل في تاريخ الجزيرة العربية قبل الإسلام، جواد علي، نشر بمساعدة جامعة بغداد، العراق، الطبعة الثانية، سنة ١٩٩٣م.
- مقالات أبي الحسن الأشعري، محمد بن الحسن بن فورك المتوفى سنة ٤٠٦ هـ، تحقيق أحمد عبد الرحيم السايح، مكتبة الثقافة الدينية بالقاهرة، الطبعة الأولى سنة ٢٠٠٥م.
- المقصد الأسنى في شرح معاني أسماء الله الحسنى، أبو حامد الغزالي ت سنة ٥٠٥ هـ، تحقيق بسام عبد الوهاب الجابي، مكتبة الجفان والجابي قبرص، الطبعة الأولى ١٩٨٧م.
- الملل والنحل، محمد بن عبد الكريم الشهرستاني، تحقيق محمد فتح الله بدران، الهيئة العامة لقصور الثقافة، القاهرة، الطبعة الأولى سنة ٢٠١٤م.
- المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، المعروف، أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن الجوزي المتوفى سنة ٥٩٧ هـ، تحقيق محمد عبد القادر عطا، ومصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية بيروت، بدون تاريخ.
- موسوعة الأديان والمعتقدات القديمة، سعدون محمود الساموك، دار المناهج، عمان، الأردن، الطبعة الأولى سنة ٢٠٠٢م
- الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب، الجهني، مانع بن حماد، دار الندوة العربية، الرياض، الطبعة الرابعة، ١٤٢٠ هـ.
- النوازل الكبرى في التاريخ الإسلامي، فتحي زغروت، دار الأندلس الجديدة، القاهرة، الطبعة الأولى، سنة ٢٠٠٩م.
- والموجز في الأديان والمذاهب المعاصرة، ناصر القفاري، وناصر العقل، دار الصميعي، الرياض، الطبعة الأولى، سنة ١٤١٣ هـ.
- اليهودية عرض تاريخي، عرفان عبد الحميد فتاح، دار عقار، عمان، الأردن، الطبعة الأولى سنة ١٩٩٧م.